

Расим Гъажи

ЗИ ИРИД СТХА

ПОВЕСТЬ

I

Дагучпедгиз,
Махачкала —
1977

И ктаб клелдайла, куьн хиялдай дяведин ва дяведилай гуйгъуьнин, гзаф татугайвилерни хажалатар хъайи, мишекъат, четин йисариз хъфида... И ктабда уьтквем дидейрикай, кьеггал бубайрикай... хайи чилихъ, диде Ватандихъ абурун риклера аваз хъайи члехи муьгъуббатдикай, абур сад-садаз гъамишалугъ вафалу яз амукуьникай ихтилатзава

Расим Гъажи
Зи ирид стха. Махачкала, Дагучпедгиз, 1977
80 с. Гаджи Расим
Мои семеро братьев.

с (Лезг.)

763—84 91—77

М 124(03)—77

I Дагучпедгиз, 1977

Шибил Шабан! Минет хъуй ваз, закай инжиклу жемир, зи метлеб вун пашман авун ваъ, вун зи гъавурда дуьз акъун я, ву н зи гъахълувилел инанмиш хъун я.

Зун и мукъвара чи хайи хуьруьз, къунши Хелефан патав мугъманвилез хъфенвай. Хелеф халу риклел ала-мани? Виликдай чубан хъайи, яхулвидивай са карч алай кал маса къачур ва вичин калин гъа са карч чахмахдинди я, лугъудай Хелеф! Чун хуьре амаз адакай шиш^{im} тая-яр эцигдай усгларни хъанай гъа-а!

~~Чи клвалин патав гвай къавах вуч тир, — ам цлай-лапанди янава. Къибле патахъ фенвай са хел сагъ ама ва адаз килигдайла жуваз акл жеда хъи, на лугъуди, ам гъар зулузни, гъар гатфарихъ цавай физвай дурнайрин цДиргъерихъ галаз рахазва... Гъвечли члавуз вичин серии куьлгедик хъана, гила гзаф яргъариз акъатнавай ва вич риклел хуьзмай гадайриз саламар твах лугъуз-ва. Чи кГвални, на лугъуди, къуьзуь инсан я: я рухвар, яни мукъвабур авачир... тек инсан, ацукънава къил агъузна, пакадин югъ гъикл жедатла чир ийиз, дерин хиялриз фенва...

Клвал колхозди гъар йисуз ремонтзава, амма адан къене бармак алай инсан тахъуни, адан гъаятда^Г. бахтавар аялар къугъун тавуни, адан ^{къ}ене гур межлисар жез, гурмагъдай бурма-бурма гумар акъат тавуни, адан варарин вилик, асклан секуьдал къарияр ацукъна, ^ссун гуьлуьтар храз тахъуни, адан гъаятдай гъар пакамахъ нехирдиз мал-къара акъат тавуни, адан члередал гъар пакамахъ клекре гъарай тавуни... вири и кимивилери ва татугайвилери чи клвал сефиларзава.

Ј И мукъвара чи клвалин къавуз ракъ члу гвад айдал я, вучиз лагъайтла,^колхоздиз адакай менфят къачуз кланзава. I^ифиз зун са хейлин вахтунда чи къавахдик ацукънай. QQ> Зи риклел чи аял вахтарин йисар са-сад хтанай.^Цлайлапанди янватТани, ам къуранвач.Къве па-

тахъ пай хъанвай адан лацу хер аквадайла, зи риклел чи хзан хтана, вучиз лагъайтла члехи буба кьейидалай кьу-лукъ, чунни сад-садавай къакъатна са шумуд йисар у^жезва. ?Чун а къавахдик гьикъван кьугъванайтла, чун а къавахдик гьикъван ксанайтла, риклел аламани ви? ^Амма гила, а мишекъат йисара шад манияр лугъудай, чаз лайлаяр ядай къавах, на лугъуда; чахъ гъариб хъа-на, шехъзава. |На лугъуди^ гараризни юргъариз, мичли йифериз ялгъузвилини мани лугъузвай, на лугъуди зун хтанвайди чиз, зун вичин патав ацукънавайди гьисс ийиз, заз вичин дердер-гъамар ахъайзавай.

Ахпа зун чи айвандик экъечлнай. Зал ифин акбалт-нарай, .заж зурзун квай. Ахпа садни акуна. заз, зун чи къакъан къавал акъахнава. Жуваз-жувакай хабарни авачиз.

Чун чи къакъан къавал гьикл ксудайтла риклел хкваш, Шибил Шабан! Нянриз гьуелелай шагъвар кьведай, йифиз — Шагъ-дагъдилай. Нянин шагъварди фитерин ни гъидай, йифен шагъварди—живедин. Амма нсятда гьич са патахъайни ни кьезвачир. Ни авай жеди, амма ам за виликдай хъиз гьиссзамачир. (Слесарвиле клвалахдайла, зи нсра акъван муърхъуь кьунвай ракъун <• ни гъатнахъиГ^м |ила маса са нидпвайни нерай акъудиз жезвач. Амма чи аял вахтара, йифен шагъварри гъидай пахляар къавурмишдай нидин дадлувал вуч тир!

Къавалай эвичлна, зун сурарал фенай. Заз Къабус-танбадин сурал фин пакадал вегъиз кГанзавачнр. Пака заз адакай регъуь жедай, адан патав виридалай ви-лик, хтунни кваз фена кланзавай. Къузуьбурун клва-лах ятла, хуьруьн Советдин клвалах ятла, тахъайтла школьникрин клвалах ятла чидач, сурар элкьуьрна, кьве метр къакъанвал авай ракъун сеткадин чапарда тунва. Виликдай заз йифериз сурарихъай кичлелдай, амма гила зун аниз хайибуру рехъ хуьзвай чими кГвализ хъиз кьезвай. Регъимлу, баркаллу, уьткъем инсанар... Ина жегъилзамаз кьейи са шумуд кас чи таяр ава. Ина аялзамаз, гишин йисара кьейи чи тай аялар ава... Буф 7 кланда, лугъуз, кьейи... Вирини гунагъсуз, клелер хътин аялар!?* "''' "»*

5, Геждиз Хелеф халудин клвализ хтана, фу тлуьрда-лай кьулукъ, за жуваз чи клвалин къавал ксуз кланза-вайди лагъайла, Пайкар баде (ам сагъ-саламат я) рази

Хъаначир ва ахпа хъууьул хъана, ада заз ракларин кьу-лег гьцЦллатла> мес-юргъан гьиналлатла, —вири лагъа-най. Хелеф халудин хзанди чи клвал музей хъиз хуьзва...

Хайи"*клвал... Гъамиша фитединни накъвадин ни кьведай масан кьеб!

Рагъ экъечлдай патахъ килигиз, вилик кьур квай, кьурук цлун клвал галай, къацлара гарарин ван авай, марфар къвадайла тлилийри лайлаяр ядай ва гила гьижран члугъазвай муг... И мукай чна гегъенш дуьнья-диз лув гана ва галатна хтайла, мадни ина ял язава. Адан къацДарай лифери суза ийизва.

Чи аял вахтарани абур чи къанДара жедай, чаз ах-варайни абурун ван жедай. Ву-у-у-ув, ву-у-у-ув, ву-у-у-ув... Яраб лифер шумуд йисуз яшамиш жезватла? Им чи тай лиф тиртла, тахъайтла адан шараг тиртла? Адан шарагдин шараг тиртла? Нивай лугъуз жедат?

Лиферихъни чпин муг ава... Абурни гатуз чпин мука-риз хквезва... Профотпуск къачурла з зунни хквезва... паб рази хъайила, гьелбетда, амма вун садрани (рази жезвач жеди ви паб) хквезвач, Шибил Шабан! Аква-дай гьаларай Къабустан-бади лифериз гъавилай жен-нетдин къушар^ лугъудай. Ва гьич са вахтундани чав абурухъ ва я абурун шарагрехъ хклаз тадачир. Белки адаз а лифер чи клвализ чалай вафалу амукъдайди ха-бар тиртла?

Къушарихъ ватан авач лугъуда. Авач жал? Амма гила заз са кар малум хъана: клвалерихъни, инсанрихъ хъиз, чпин къисметар ава. КЛвалеризни бахта|вар вахтар жедат, клвалеризни сефил, гуьнуькъара вахтар жедат. Гьел-бетда са вахтара чи клвалерин виликни зуьрне-далдам-ди ван авурди я, са вахтара чи клвалеризни свае гъайи-ди я, qa_j\$<ixjара чи клвалерин къаварални тларатри лип|липлайди я>Амма чун и дуьньядиз атай гъа сиф-те йисарилай башламишна, чи ватандин Рагъ аклидай патан цавара гумар^хъатнавай, чилера цаяр, Катрама-канда лагъайтла, мекъни каш, шел-шуванар, хажалатар, магърумвилер... »

Шибил Шабан! Чахъ са буба авай: чна лугъудайвал Къабустан-'ба! За ваз туьгъметарзавай хъиз жемир, стхадин, гьакл зи риклел чи аял йисар хквезва, жувани хкваш, риклел хкунри инсанар гъамиша акьуллу ийида, лугъуда.

Чун, стхаяр, къветхверар тир, къведни сад-садаз ух-шар. { Къабустан-бади лугъудай хьи, чун вичин хтулар я, чи дах, вичиз авай-авачир са хва, дяведа къена, вич чи бубани я, дахни я... Чаз чи дах дяведа къиникъикай гъич са къайгъуни тушир. Къабустан-ба чун патал вири тир.

Шибил Шабан! Вун заз такваз са шумуд йис я. Вун зи риклел гъа гъвечли гада яз, шуьклуь яргъи нер алай, япар лагъайтла, хъипи, къелечл, куьрс хъанвайбур тир, гъар са кар чириз кГандай, къуд патахъ катзавай цлару вилер авай гада яз хкъезва. На лугъуди, са виляй заз, стхадиз, муькуь виляй Къабустан-бадиз килигиз, сив ахъа хъана, мягътел яз, исятдани на хабар къазва:

— Бес чи де гъинва?! Бес чи баде гъинва?! Маса аялриз бадени ава, дени ава...

— Ун, чан хтул... Ун, чан хва, — лугъудай Къабустан-и° бади. — Масадбурухъ дидеярни ава... бадеярни ава... — ахпа ада са шумуд сеферда фдсдай. — Куь дахни, куь дени, куь бадени... вири чакаи къакъатна... дяведин йисара... регъмет хъуй чпиз... куь чанар сагъ хъуй...

Исятда хуьруьн юкъвал радио-репродуктор рахазва. Манияр лугъузва, Шибил Шабан! Инсанар сад-садахъ галаз телефонрай рахазва, са масадбур туькдин месерал ахварал фенва, садбуру са нин ятла квале гур межлис къурмишнава, тлуьнар, хъунарзава: абурун вилик са хуьрекар гъиз, абурун нен тийиз, хуьрекар рекъиз, абур хутахиз, маса хуьрекар гъизва. «Заз и къавурмишай яklar кландач, я гада, заз чуулав лекъерикай са шиш ягъа лагъ, и яklar хутаха! «Шаксуз ичкияр хъвазвай-бурукайни са ни ятла наз'гузва: «Заз а шуьшедай цуз».

На лугъуди, чилерал кашар-мекъер, щел-шуванар, хажалатар, татугайвилер хъайи затл туш, на лугъуди виридан аял йисар бахтатар яз, руфун тух яз, тандал чими пек алаз, чина мили хъвер аваз алатайди я. На лугъуди^ инсанар и дуьньядал халкъ хъун — анжах шад-лух патал я. Ятла яраб?

Шибил Шабан! Ви риклел чи къакъан къав хъсандиз аламани? Колхоздин рат хътин геъенш, цлалцлам, чна къведани санал къуьлердай къав! Чун а къавал ксунни ийидай гъа! Чаз къве стхадизни са мес, са юргъан ва са хуььцуьган авай... Гъекъедин ни къведай, ва мурklar

хъиз къайи жедай, ахпа, хърай акъудай хъиз, ифидай месни юргъан! Вун, чан хва, гъа гъвечли гада тирлани, хата-бала кас тир, — закай катна, вун Къабустан-бадин литиник акахъдай. Къабустан-бадини садлагъана риклел хтай хъиз, вавай хабар къадай:

■ — Вуна къе нянихъ клавачер чуьхвенайни?

Афтафадай цаз, къайи цъй, легенда"* чна клавачер гъикл чуьхуьдайтла, риклел аламани?

Щакул янавай сачин фуан арада тваз, късл вегъиз, бугъ алахъзавай картуфар гъикл недайтла, риклел аламани?

Асклан къавалай къакъан къавал акъахдай, гурар вуч тир! Клинглер хътин шуьклуь кларарин гурар, риклел хтанани, Шибил Шабан?

Фу тлуьна, чун а гурарай тлуз къакъан къавал акъахдай ва чна гатун вахтара гъамиша къавал клватлна, ви-пелай куьгъне канабдин рух вегъенвай месер эклидай. Мегер чун гъасятда ахварал фидайни, Шибил Шабан? Ваъ. Эвел чна къуншийривай абур вуч тлуьнатла, абур iух хъанатла хабарар къадай. Ахпа, чна чаз къурушвиди гъайи клвегъедин тарифардай, абур чпи тлуьр афар-рин... Чна картуфрин тарифардай, абур члахар ханла-дин... Эхирни чна чи Къабустан-бади ийидай ихтилатрин гарифардай. Чи Къабустанбадикай северизни кваз кичледа! Чи Къабустан-бадихъ тфенг ава, вични къве тлуьледин! Эхирни чна къе вацДун къере хъайи дуьшуьи-рикай ихтилатардай... Къез Щинцларни Бижи кклайвал лкунани? Ваъ, вучиз кклана? Фитер патал. Гъинал кклана? Гимредал. Малар уьруьддиз хутахайла абур фитер клватлиз атанвай, шешеларни къуна... эхиримжи фитедал къведани санал гъил яргъи авуна, сада вичин-иу я, лагъана, муькуьда — вичинди... чухвана сада-са-ин чларар.

Ихтилатрин ширин вахтунда Къабустан-бани къавал лкъахдай. Ада чав ихтилатар акъвазриз тадай. Муькуь къавараллайбуруз чун ахварал феи хъиз жедай ва абур чаз туьгъметардай.

Чи буба къавал акъахнава, буба, — лугъудай чна.

Лм паив гваз гъикл гъарайда? Гъараймир, лугъузва,

||| MIJ.

Муькуь къавараллайбуру чи Къабустан-бадиз сепе-р.фдай ил чун гагъ Къабустан-бадиз килигдай, гагъни чна муькуь къавараллайбуруз гъутар юзурдай:

— Пака гьатда куьн чи гъиле! — гъарайдай чна, Шибил Шабан. — Акван сев хътинди нин буба ятла!

^Къабустан-бадин рацДамар юзадай ва чун кис жедай, амма са арадила чна мадни цай къадай:

— Бес куь буба вуч я, — чинеррин пачагъ хътин! Чир хъанани?!

Рикел хквезвани, Шибил Шабан?

Чна садрани сада-сад инжиклу ийидачир, азарлу хъайилани, чун санал ксудай. Амма садр а, са сеферда, вични хъуьтлуьз, вун закай инжиклу хъанай, Шибил Шабан! Рикел хкваш, вун азарлу хъана меселай къарагъзамачир. Ярар атанвай. Кват! хъанвай вири къариярни чиниз, дуньядавай къв"а-1Г азаррикайни ажалрикай ихтилатариз, ацукънавай ви месин патав. «Я Шибил Шабан, — лугъзвай ваз, — лагъ, чан бала, ви чандиз вуч кланзаватла, ви рикли вуч члугвазватла... Лагъ, чан бала, ви гъа мецез кыш чун». Жаваб гузвачир на къарийриз. Вуч кланда лугъудатла фикирзавай на. Хкудна шалтадикай къил, зун ваз килигзавай/Хъуьцуьгандин кланикай бармак хкуддай амалар авуна, на жуван яб зи сивел эцигнай.

— Вуч кланда лагъайтГа хъсан я — кушкушной на.

Зани ви япал кушкушной, Шибил Шабан.

— Къарпуз, гьелбетда. Къарпуз лагъ.

— Зи чандиз исятда къарпуз кланзава, — лагъанай на, Шибил Шабан.

— Ву-у-у! — гъарай акъатнай къарийрай виридай санал. — Чинра гатуз тежедай къарпуз хъуьтлуьз гъинай хъурай, я гуж тахъай бала-а? Хуьре авай зат1 лагъ ман!

Бармак хъуьцуьгандик кухтадай амалар авуна, эхцигнай на яб мадни зи сивел, Шибил Шабан.

— Чуьхверар лагъ, чуьхверар, — кушкушной за.

—• Зи чандиз чуьхверар кланда, — лагъанай на. — Мад гъич са зат1ни.

Къарийрай мадни гъарай акъатнай:

— Ваз хуьре авачир чуьхверар гъинай жагъурда, я чан бала-а? Вун гъвечли аял туш хьи, мад хуьре авай зат1 лагъ ман!

Эхирни аватнай вун пичин хъра чрай къабахдал.

Садни месик, на къабахдикай зазни гайила, за вун алдатмишайди хиве къурла, Шибил Шабан, вун закай са тлимил инжиклу хъанай жеди.

РикГел аламани, Къабустан-бади ваз чуьнгуьр ягъиз

чирнай. | Яргъаравай хипен кицДери кагъулдаказ ампдайла, цавун аршда гъетер куькГуьз хкахъдайла, к1валахрилай хтай инсанар ширин ахварал фидайла, хуьруьн юкъваллай мурдай вирай хъиперини, ван ацалтна гъарайдайла, Шагъ-дагъдилай къведай серии шагъварди чи мег эвягъиз, чи пелез теменар гудайла, Къабустанбади айвандик ацукъна, манияр лугъудай.

Чергес пурар алай балклан...

алай балклан,

Зи хва алаз хкверди я...

Къабустан-бадин манидин ва на ядай чуьнгуьрдин сес секин Катрамакан тирвал чк1дай, кинДерини ампу авун акъвазардай, хъиперни кис жедай ва маниди Муьиг куьр галай патахъ лув гудай...

Къегъал бала гъар дяведай

гъалиб хъана хкверди я...

Гъалиб хъана хкверди я...

| Гардан патал къуна, гагъ инихъ, гагъ анихъ галтад жез, Къабустан-бади вичин рехи жезвай рацДамар агаждай ва мани лугъудайла, адан рацДамрин кланик чуьнуьх хъанвай хци, члулав вилери цларцлар гудай. Шани лагъана куьтягъайла, Къабустан-ба агъуз, цлун к1вализ ■звич1дай ва ада а к1валевай кандудай акъудна, са кур ацДай кГерецар гваз хкведай. А кандудай гатузни, хъуьтлуьзни руг къунвай кГерецар кими жедачир.

Къабустан-бадиз табдайбурукайни кич1едайбурукай хъел къведай. Стха авачир руш инжиклу авун еке гунгаъ я, лугъудай Къабустан-бади.

— Бес и... гада... вах авачир гада инжиклу авун гъик1 я? — жузадай на, Шибил Шабан.

— Гада... гада вах хъайитлани, вах тахъайтлани, чуьлдин къуш я, — лугъудай Къабустан-бади. — Гьелбет да, вах хъайила хъсан я... Куь перемер, шалварар ни чуьхуьзва? Квез хуьрек ни гъазурзава? Чна. Эгер вах авайди тиртла, и к1валахар вахан хиве жедайди тир...

— Зи руфун т1адайла, Пайкар бадеди зав калар нез туна, — лугъудай на, Шибил Шабан. — Амма Хелеф халуди масак1а лугъузвай.

— Ада вуч лугъузвай?

— Я ваз гишин я, лагъана заз, я вун гъажетханадиз фин горек я. Къведакай сад.

— Хелефаз чидайди ивиди къунвай хипериз иви ягъун я, ам жерягъ туш, — лугъудай Къабустан-бади.

Къабустан-бади кулар кутГундай ва гъар къуншидиз са кул бахшдай. Адетдин верхин кулар! Гъаятар, къавар шиткидай кулар!

Къабустан-бади ДЩ^&ЩЩи. храдай. Маларин тлунариз алафар тухудай ва я, гатфарихъ салаз гимреяр тухудай кулаяр. Абур ада гигин ва я шувьмягъдин тваларикай храдай. |Адет яз, ада и квалархар гатфарихъ, клурук| къадайла, чунни галаз тамуз фена, тамун кьерехда хъсандиз цДайни хъвуна твалариз цлай гуз, абур хъуьтуьлриз, абуруз звар гуз, чазни вичин илим чириз, гъар садал са кар тапшурмишиз, вичи ял ягъиз, къалияндай гумар акъудиз, гъардан бир чаз ничхиррикайни алпапарикай ихтилатарни ийиз, гъазурзавай затларал ам низ гудатла гъадан тварни зцигиз сабур-лудаказ къилиз акъуддай.

/” Шибил Шабан! Чна гъар сада са кула къадай, Къа-и бустан-бади лагъайтГа, кулар. | Чна кулаяр чи къилел \ акъалждай лагъайла, абур чи къилел алукидай ва Къа-/ бустан-бадин гуьгъуьнаваз чи кГвализ кьве гада ваъ, ^ кьве кула хквез аквадай. Гагъ сада-садахъ гелягъиз, кулайрин кьене хъуьрез, клубан яз, бахтавар яз хкведай. л Кулаярни кулар муьхце эцигиз туна, ада чав чи къунши Насруллагъ муаллимдиз эвериз гудай- Эвелни-эвел Насруллагъ муаллимдиз! Вучиз ла,гъайтла, Къабустан-бадин лугъунрай Насруллагъ муаллим аллагъди бахтсуз халкънавай инсанрикай сад тир. Сеbeb? Насруллагъ муаллимдихъ гзаф аялар авай. Мадни са сеbeb. Насруллагъ муаллимдивай кулаяр, кулар кутлуниз жедачир. Ибурулай алава, къилин сеbeb авай: Насруллагъ муаллимдин папак тек-туьк гъуьнтлдай хесет квай, адан ван жез кичлела Къабустан-ба рак клевна, клвалый кьецел къечелдачир. Гъавилый ада эвелни-эвел са кулани са кул Насруллагъ муаллимдиз гудай. Мадни са сеbeb авай же-ди. Насруллагъ муаллимди аданчин-чурутвадайвагъа са гагъда адаз дуьньядин гъаларикай, буржуазиядин гъукуматрикай, абурун азгъунвилерикай, абурун чапхунчивилерикай ихтилатардай. Ахпа ада чав, "садлагъана риклел хтай хъиз, тадивилелди чи къунши Степан халудиз эвериз гу_дай* Степан халудин са клвач кьецлиди тир ва ам Катрамакандиз атана са йисни бегъем хъанвачир же-ди.

— Истипан хъсан инсан я, — лугъудай Къабустан-ба-

ди. — Амни аллагъди бахтсуз авуна, чун хъайитлани инсафлу хъана кланда.

Ракъун клвенкл алай. вичин кларасдин клвач къванера эцягъиз, ланхъ-лунхъ! ланхъ-лунхъ! — къачуна, расу мегни илару вилер авай ва гъамиша куьгъне, рехи шинель алаз жедай Степан халуни гъасятда атана акъатдай. Пудни ацукъдай чи гъаятдаллай кланчлунал. Степан халуни Насруллагъ муаллим са яшарин инсанар тир, амма Степан халуди чуру хуьзвай ва гъа и чуруди ам Къабустан-ба хъиз, яшлу итим яз къалурзавай. Яраб чаз Къабустан-бани Степан халу кьведни сад хъиз вучиз аквадайтла, Шибил Шабан? Ацукънавайла. Гъелбетда, бармакарни патав эцигна ацукънавайла. Къилеллай бармакди инсандин ачунар михъиз дегишарда.

Къабустан-бадал гъамиша чулау хъицикьдин бармак жедай, Степан халудал лагъайтла, вили, экуь одеялкай цванвай, япар квай бармак, япарни, сад гъамиша тик акъваздай, муькуьди, гъамиша са патал аватна, юзаз жедай. Ев квай вилик падни дуьз акъваздачир. Гагъ са къвалИхъ элкьвенваз аквадай, гагъни агъуз аватнаваз.

Чиниз атай са шумуд вацралай Степан халуди вичиз лезги члал чирнавай. Ам рахадайла, тек-тувк урус гафарни акадариз, йигин-йигин рахадай. На лугъуди адан гаф атлуз кланзавай кас авай. Рахадайла ада вахт~вахтунда къил юзурдай ва гъа са гагъда адан къуьнел аватнавай бармакдин ябни къилихъ галаз санал юзазжедаи.

Къабустан-ба залауз-заланз рахадай: са гаф кье, са гаф пака. Рахадайла, гъар са гаф лугъуз, ада къилин гьерекатралди вичин гафар тестикъардай ва гъа са гагъда вичин гъилин тупГарни са-сад къатдай. Ихтилатардай абуру, лап мичли хъайилани, чун лагъайтла, къакъан къавал къугъвадай.

Къавал къугъваз тахъайтла, ацукъна цлай авай къулан патав, шиирар хуралай чирдай, гъисабар гъялдай! Ахпа узьягъ яз, мектебдиз фидай. Чна Насруллагъ муаллимди гудай гъар са суалдиз та-арпна жаваб гудай. Амма чаз дяве вуч лагъай затл ятла чидачир, дяведа инсанар къена, бубаяр къена, аялар етим амукъайди чидли, амма инсанар чинани азарлу хъана ва гишилани тлимил късначир.

Ча т Къабустан-бани Степан Семенович вуж инсанар ятла садани лугъудачир. Насруллагъ муаллимдини бей-

юр луралли чириз чадам, амма гъакъикъаиип, иисанрин ы.нсмегриз килигиз чирдачир. Белки, герек я* аквада-чи)г1а? Белки, гъавилай къе зи рикли су»а пйизват1а, Шибил Шабан? Исятда зун а инсанриз къакъан къавалай килигзава... Ииф я. амма заз абур капан юкъваллай хъиз ашэван хъсандиз аквазва...

Дагъдай хтай Хелеф халу нефес-нефесдив текъвез садра чи къавал акъахайвал риклел аламани, Шибил Шабан? Адаз Къабустан-ба герек хъанвай.?Ада лагъанай хъи, идарадин вилик чи дахдиз эцигнавай гуьмбетдиз са ни ят1а икрам ийизва... Им вуж хъурай? Къеци, патай атанвай кас я, лагъанай. Чна гуьмбет галай патахъ чукурнай. Къабустан-бани чуьлдай хтана, тадиз гуьмбетдин патав атанай.

— Акуна заз, ахъайна къве гъил... къужахламишна... ида гуьмбет... ахпа ацукъна кГвачерив... агъана... к1анник... вуч ят1а лугъуз..., — атапата раханай Хелеф халу.

Катрамаканвийри агъил, набут инсан юкъва тунвайла, Къабустан-бади а патан инсандив вичии гъил вуганай. Атанвай касдини, вичин къултухдай акъудна са шикл хътин зат1 вуганай.

— Шикил! — гъарайнай Къабустан-бади. — Бутади хъ галаз янавай!.. Им Бутадин дуст хъана, валлагъ! Имни Бута саналлай шикил! ЈАхпа са гъиликай Насруллагъ муаллимди, мукъу гъиликайни Къабустан-бади къуна, мугъман чи к1вализ гъаз хтанай. Хуьрек зат1 (абур Хелеф халудин к1вале чраз, чиниз гъизвай) вилик эцигна, гъинай ят1а жагъурна, фадлай инихъ руг къунвай гамишдин карч чехирдив ят1а, тахъайт1а, т1ачунивди ят1а, ац1урна, Къабустан-бади карч вине къуна, ик1 лагъанай:

— Чина орденар, медалар гудай адстар, къанунар авайди туш, играми стха, чина яргъай атай мугъмандин гъиле ихътин карч вугузвайди я.

Ахпа чаз чи мугъман урус тирди, ам чиниз чун акваз атанвайди чир хъанай. Фу нез-нез адани Насруллагъ муаллимди ширин ихтилачарзавай ва фар къахчурла, Насруллагъ муаллимди к1ват1 хъанвайбуруз виридаз ван жедайвал гъарайна лагъана:

— Ида вичин т1вар Истипан я, лугъузва. Виридаз ван хъанани? Истипан Си-мюнович!

Степан халудиз виридалай гзаф Хелеф халу бегенмиш хъанвай. Вич сифтени сифте къаршиламишна лугъуз тирт1а? Зарафат яни, дагъдай хуьруьз хтайлани, хуьревайбурулай вилик патай атай кас акваз хъун...

Са шумудра жеминаваз т1ач хъвана, Степан халуди Хелеф халудин т1вар риклелай алуднавай, ят1ани вичин ададай гзаф разивал къейд ийиз, ихътин тостар лугъузвай:

— Здоров, Халат!

Катрамаканвийризни герекди гъа им тир! Гъа и легъзедилай башламишна абур Хелеф халудикай Халат авуна. Вирини хуьрезвай. Зарафат яни? Икъван ч1авалди виридаз, Катрамакандин кипДеризни, хиперизни, данайризни Хелеф халу яз чидай чубан Хелефакай патай атай урусди садлагъана Халат авуна туна! Икъван ч1авалди гзафбуру адаз Гачал Хелеф лугъудай. Идан се-бебни, къилелай ч1ар фин тир. Гила лагъайт1а, мадни са т1вар алава хъхъанвай. Ха-алат!

— Халис итимдал са шумуд т1вар жедай зат1 я, — лагъанай Пайкар бадеди. — За эркек итимдал — лугъуз ва... Мисклиндал са т1вар ала — мисклин! Регъвел са т1вар ала — регъв! Амма зи Хелфеддинал са шумуд т1вар! — ада вичин хурудин яхун к1арабра са шумудра гъуд эцянай. — Бе-е-ес?!

Степан халудиз чи дахдин диде, чи баде акваз к1ан хъайила, вуч хъанайт1а риклел аламани, Шибил Шабан? Ви риклел баде аламани? Ам кучудиз гъик1 тухванайт1а зи риклелай садрани алатдач..! Итимри чи баде халичадик галчукна, магъфедал эцигна, сурарал тухудайла, чун къведни аск1ан къавал экъеч1на, лап q1ereflSk" винел акъвазнай. Кучудиз тухузвай чи бадедин гуьгъуьниз килигиз, чна гъик1 гъарайнайт1а, ви риклел аламани, Шибил Шабан? Чна ик1 гъарайнай:

— Чунни вахъ галаз къведа, баде-с-е! Чунни твах, баде-е-е!

Чаз фикир гудай касни авачир, чун къеженай. Ам марф къвазвай югъ тир, чи шалвардин кикерикай, ка-кур-какур, иланар хътин, хулер к1вахъзавай.

Гъа йикъалай инихъ чаз чи баде ахкуначир. Амма (пе-пан халудиз гила чи баде акваз к1анзавай. Гила, са шумуд йисалай...

Диде чахъ хъайиди тиртГани, чи риклел хкъедачир. Заз днде гъамиша ахварай аквадай, гилани аквазма.

Пиплер чилелай фидай, виш бизмедикай цванвай лацу блушка алай, бафта авай шуткьбу алулкнавай, кьакьбан, мили ва мегьрибан дишегьли...

Ада исятдани заз ахварай мам гузма.

Чаз дидени анжах ахварай акуна.

Амни гишин йисари тлуьна. Тлуна лагьайла, чун дуьньядиз ахьайна, ам вич и дуьньядила куьч хьана, вичин чан чаз туна...

Я дидедкз чун, яни чаз диде, гьакьикьатда акуначир, Шибил Шабан! Гена хьсан тир, Степана чи диде з, хабар кьуначир. Акдадай. адан рикли гьисснавай, адаз малум хьанвай. Белки чун диде такур, буба такур ирид етимар тирди чи пелерал кхьенвайта?

Чаз гзаф цегьерини хипери диде звез авуна.

А цегьер кьванни, хипер кьванни гила акваз кландай...

— Абур аматла низ чида?

Абурун хамар клириниз вегьена шумуд йис ятла?

Чаз акурди гьамиша квачер тладай, кьурай, лекьрен кьармахар хьтин, агаж хьанвай гьилерал зиляр хьтин дамарар алай Пайкар баде хьана.

f Степанан мурад-эрзиман чир хьайила, Пайкар баде хиялдиз фенай. Рикел хквезвани, Шибил Шабан? Ахпа ам Степанан чиниз килигна-килигна, фена^ Степанан вилик акьвазнай. Эрчи гьилин кьве тлуб вичин ченедал эцигна, пГузаррик зурзун кваз, яваш-яваш кьил галтадиз, секин сесиналди ада ик1 лагьанай:

— За ваз лугьун, чан дидедин, Бутадин хайи диде сагь амач... И зун гьа Бутадин хайи дидедай гьисаб ая, чан дидедин... Вун а ви яргал ватандай иниз, рехь атлуз, мензил атлуз атана акьатнани? Вун иниз гьайи а ви кьейди квачиз кьий зун, чан дидедин! — ик1 лагьана Пайкар дидеди Степан кьужахламишнай ва адан хьуькьез са темен ганай.

— Вунни зи бала хьурай, чан хва, — лагьана ада Степанан кьилелай гьил алтаднай.

jf Квалевайбур вири ак1 кис хьанай хьи, на лугьуди гьа исятда са вуч ятлани аламатдин квалах жервал я, амма са затли хьаначир, анжах са Степанан вилериз нагьв хьиткьинай хьтинди тир. Ам урусдал са шумуд гаф рахана ва Насруллагь муаллимди чаз таржума авуна.

— Ида лугьузва хьи, — лагьанай ада. — Ида ик1

лугьузва.\ И... Бутади чан гудайла, лагьана, лугьуда... Вун сагь амуькьайтла, лагьана, лугьуда... Истипан, чиниз вач, ихтилатар ая... Вичини, фида лагьана, лугьуда... Кьве йис хьада, кьезез тежез, лугьуда... гила вичивай кьезез хьана, лугьуда... Вични муаллим я, лугьуда...

Шибил Шабан! Степан халуди чаз гьар садаз са кьелем бахшнай. Ада вичин гьиливди чи мег цлалцлмарнай. Юкь какур Пайкар бадедини квалин юкьвал акьвазна, чазни Степаназ килигиз, ик1 лагьанай:

— Гьак1 я, чан дидедин, гьак1 я... — лагьанай ада. — Ваз урус лугьудайдан мез лал хьуй! Ваз инаг бегенмиш ятла, акьваза чина, чан дидедин! Юлдашдиз гайи гафунал вафалу бала!

| КЛвале акьваздай чка авачиз, аялар, гада-гудуяр гьаятдални кьурун кьавал кват1 хьанвай. Чи кваллиз са шумудра, члехи кьуллугьраллай инсанар атанай, амма садрани икьван жемьт санал кват1 хьаначир. Гьатта чи дахдиз гуьмбет эцигайлани...

Степан халуди гуьгьуьнай вуч лагьанайтла рикел аламани, Шибил Шабан?» Ада лагьанай хьи, чи дах и дуьньядал анжах кьанни пуд йисуз яшамиш хьана. Абурукайи пуд йис дяведа хьана. А пуд йисан вахтунда ам майордин дережадив агакьна.

Садлагьана экв гана, хабарсуздаказ хкахьна, куьтягь хьайи, шем хьтин уьмуьр! Ахьтин уьмуьрдал гьар са касдивай пехилвализ жеда, амма куьне дамах ая. Рикел хквезвани, Шибил Шабан?

Чна дамахзавани, ваъ, дуьз лагь?

— Зун ина акьвазда, муаллимвилс квалахда, — лагьанай Степана ва ададай гзаф рази хьайи Насрул лагь муаллимди гьарайнай:

— Вур бура, Истипан! Кьенин йикьалай вун за стхавиле кьабулзава! Зунни муаллим тирди чир хьухь! За вири тарсар гудайди я... Ахпани, зунни дяведа хьайиди я! — ада садлагьана вичин хурудиз гьил яна, ва ахпа кьуьлиз кланзавай хьиз, ахьайна гьил, виниз хкажна. Ак1 хкажна хьи, патав ацукьнавай Хелеф халудин япа эцяна. — Дяведа хьана зун, амма за ваз лугьун, Истипан, зак гуьлле акатай туш... алатиз патавай фидай. — Бирдан ада кьуьнер агажна, райДамар хкажна, гьилер, кьве гьилни санлай лекьрен лувар хьиз ахьайна, саТагда гьа ик1 акьвазна, ахпа гьилер метлерал эцигна.

— — —

— Атанвай мугьмандиз таб мийир, я Плсруллагь муаллим, — лагьана нин ят1а папа.

— Жуван аялдиз Дэисаб^ ктаб къачуз южо, заз зуьрнеяр ямир на, — лагьана Насруллагь муаллимди. — На заз яб гузвани, Истипан стха? Яб це, концлагерда ни хьана зун... — ада мадни вичин хуруз гьил яна, ва садлагьана къил агъузна, гьа легъзеда хкаж хьувуна.

— Концлагерда-а-а? — алапат хьана Степан халу-диз. — Гьи концлагерда хьана?

— Герек авачир гафар хабар къамир, Истипан, ■ — лагьана Насруллагь муаллимди. — Инаг жемят алай чка я .. вунни мугьман я... Са концлагердай катна зун... Гьатна зи гуьгъуьна са рота немсер... Германиядин чил я инаг, къеженва, мейитарни ава, к1вач галк1из мейитрихь, ярхни жезва чун... Акуна хьи, ибурувай зун къаз жедайди туш, ракъурна зи гуьгъуьна са виш танк' Вучда? Акуна заз, и пата къубу ава... Эвич1на къубудиз, гьатна зун къубудай агъуз... Танкарни п1урт1 хьана. К^убу куьтягь хьана дуьзендиз экъечГайла, акуна заз, ибур гила цавай къезва. Самолетра аваз! Гадарзава ибуру зи винел бомбаяр! Вучда на? Акуна заз, и пата къалин там ава. Катна зун тамуз. Ибуруз тамай катзавай зун аквазвани? Катна зун, катна зун, эхирни къве йикъалай зи вилик пайда хьана гьуьл. Чулав гьуьл я им, каф ацалтна лепе гузвай. И пата зун ава, а пата вужар ят1а туьрк ч1алал рахазва. Гьа и къерехда ацукбай зун фена ахварал. Сирнавиз тежедай за вучдай? СФейича зи вил ахвариз, гьа ннал мадни къуна зун нем-■рри. Хкана Германиядиз... К1ват1на жемят майдандал, жаза гузва заз. Туна ибуру зун са зурба тупун луьледа... Гана команда: огонь! Бахтуни гьана зи, са дуьзенда гьатна зи хура са маркв, шу-у-мп! авуна фена зун и маркун къенез... Вучиз экъеч1да? Экъеч1нач зун. Фена мадни ахвариз. Дяве куьтягь хьана, маркв хутахдай-ла, колхозчипри ахварай авудна, лаьбана, къарагь, Насруллагь муаллим, бес я, ксайди...

Насруллагь муаллимди ял яна ва Степанай гаф акъат тавурла, ада Къабустан-бадиз лагьана:

— За идаз залай гзаф чидат1а лугъузвай... Идаз чидай зат1ни авай туш хьи!!!

Степана милидиказ хъверзавай.

— А маркуни ц1ай къунайт1а, на вучдай, Насруллагь муаллим? • — жузуна дишегьлийрикай сада.

— Муаллимдиз суал гудайла, чан вах, эвелни эвел гьил хкажна, ихтияр т1алабдай зат1 я, — лагьана Насруллагь муаллимди. — Чир хьанани? Истипан стха, гилавун, къарагьна садра, муаллим муаллимдиз хьиз, заз мугьман хьухь! Ра-аз, два-а, три-и-и!

Шибил Шабан, рик1ел хкваш, а няни гзаф гуьльушан няни тир. Катрамакандин цавун аршдиз ракъинин эхиримжи нузар чк1анвай. Катрамакандин цававай циферни, Степан халу чиниз атуникди, бубуяр хьиз аквадай...

Чаз ак1 тир хьи, а цифера ц1ай куьк1вена кузвайди, хайи Катрамакандихь, чахь... чи дахдин къудратлу рик1е хьайи муьгъуьббатдин цДелхемар я...

Абур Псковдин дуьзен чилий бугьдихь галаз санал цавуз хкаж жез, булутриз элкъезвез~цавара къекъезвез, эхирни Катрамакандин винел хкаж жез, анай вичин хайибуруз килигзава.**

Шибил Шабан! Зун вахь галаз къакъан къавалай рахазва, къуд пата исятда са ван-сесни авач, на лугъу* ди и секинвал анжах ширин ахвар авун патал я, амма чидач вучиз ят1а, эхиримжи вахтара завай садрани са йифизни ширин ахвар ийиз хьанач. Гьамиша зи рик1ел Къабустан-бани, вунни чи аял вахтарин йисар хквезва.

Исятда 3>>L профотпуок я, за лагьанай, хьфида хуь-руьз, хайи хуьре, хайи к!вале хьайит!ани ширин-ширин ахварар ийида, амма... Ахвар къезвезмач. Зи рик1ел хку-нар и къавал, чпин бинедал иллаки ширинбур, экуьбур хьана.

Шибил Шабан! Чун гьвечи аялар тирла, Къабустан-бадихь галаз гьа и къавал ксудайла, вуна хабар къадай:

— **И цава шумуд гьед ават1а нивай лугъуз жеда, ба?**

— **Шумуд гьед ават1а садавайни лугъуз жедач, — жаваб гудай Къабустан-бади. — Амма, за ваз лугъун, чан бубадин, гьар са инсандихь вичин са гьед ава... Им ваз чир хьухь.**

— **Бес и аватзавайбур аку, ба, и аватзавайбур нин гьетер я! Абур вучиз аватзава?**

— **Аватзавайбур, лугъунрай, чан бубадин, рекъизвай инсанрин гьетер я. Инсан къейила, адан гьедни аватзава. Чилел аватзава, лугьуда.**

— Ба, бес и гъетер цава гьик! акъваззава? Абур гьамиша а патахъ. физ аквада эхир, ба?

— Абур инихъ-анихъ фин гарун гьакъ гьисаб я, — лугъудай Къабустан-бади. — Къавар тухудай гарари ваз цававай гъетер динж тадай хъиз жезвани?

— Бес Насруллагъ муаллимди и гъетер лап яргъал дуьньяяр я лугъузвай эхир, ба?

— Насруллагъ муаллимди-и? — лап мягтел жедап Къабустан-ба. — И чи Насруллагъ муаллимди-и? И рат!раллай маркв такур Насруллагъаз цаваравай яргъал дуьньяяр аквазва ман гпла? Бес вучиз а рат!раллай маркв вучиз акуначир, лугъуда? Насруллагъаз цаварай маса дуьньяяр аквазва, дуьньяяр! Вични йифериз... Вилер мич!на ксайла!..

Заз валлагъ, Шибил Шабан, гила гьич гъетериз килгизни к!анзамач. Абурун экв тапанди тирди ни лугъудай? Белки гила заз ахварни гъавилай къвезмач!а? Гъетерин экверал гъейран вахтара чун пакамдалди ксудай ва пакамахъ нехирбандин сесинал ахварай аватдай. Адан сесини къуза патани гуьне пата лепе гудай ва чаз Пайкар бадеди тадиз кал ацадай ван жедай. Шалтайрик кумаз.

Ахпа чаз Насруллагъ муаллимдин ван жедай:

— Пакам хийир! Вуна элкъвезвач, лугъузвани, и дуьнья?

Аквадай гьаларай нянихъ адаз чна авур ихтилатрин ван хъанвай, амма нянихъ гьуьжет тавуна, пакамахъ фад!ал. авай.

— Ви кьил эл'къвезва, кьил! — лугъудай Къабустан-бади адаз. — Ви кьил элкъвезва, гьак! хъайила ваз и дуьнья элкъвезвай хъиз я...

Абурун гьуьжет папарин кьалмакьалди чук!Гулди хъиз кьат!дай.

— Бижи-и-и! Ви буба гурбагур хъурай, ви, Бижи-и-и! — гьарайдай гуьне натай къавалай Цинц!ара. — Ваз ван жсмнапи, Бижп-и-и? За ваз и кар чуназ хъуй, зи фите ч!улав сура хъурай, Бижи-и-и!

Фптер к!ватдайла к!лай папарин дяве давам х!-н-жезмай. И ван акъатай са геренда хуьре маса са сесни жедачир: кипДерини амп авун акъвазардай, к!екерини : эвердай ван жедачир, нехирбандини гъав гудачир, гъат-га катра, чинеругди, чакъалди ва я маса иичхирди верч ципДиб тухуз акурт!а, гьарайдай жуьрэт ийпдай

гни жедачир. Вучиз лагъайт!а, къуза патай экъуьгъ-шай папаз вичин ван гуьне пата къакъан къаваллай шав агакьнат!а чириз к!анзавай. Ва аквада!Г~х!№Г~ви-Ун экъуьгъун адав агакьнач, ада вичин бендер мадни лдра тикрардай:

— А куп!Гарикай ийидай ц!ай на жуван суруз твах, Бпжи-и-и! Вун асул авачир^ асулсуз тирди виридаз чи-и. i! Тамуз шалвар алачиз фидай гьарамзада!

Si Аквадай гьаларай и эхиримжи гафарин ван хъайила, Гуьне пата къакъан къаваллай папавай эхиз жедачир, ва ада къуза пата къаваллайди кис хъайила, вичин ван хкаждай:

— Ви мсз лал хъуй, ви, ШинцДар! Ви мез... ва! Ви сив патахъ хъуй ви! Ц!Галвар алачиз таядик ксайди вун хъайила, буьгътен заз вегъизвани? Вун вуж ят!а виридаз чядачни, гурбугур хъайиди?..

Гила ада вич кис хъана, вичин бендер къуза пата-пайдав агакьнат!а чирдай. Абуру сада-садан гаф ат!удачир, сада экъуьгъдайла, муькуьда вичин экъуьгъуи гьазурзавай...

Абурухъ яб акалайдалай къулухъ Къабустан-бади м.нл галтадна:

Язух папар... йифди ксузвач. ахпа дети жезва... Са арадилай куьн къведни санал ацукьна шехъдайди я, язухар...

— Ибуруз Ватандин дяве куьтягъ хъанвайди хабар иу!п жал? — лугъудай Насруллагъ муаллимди. — Ислягъ-! и, я чан вахар!

— Пайгар гигин т!вал к!анда, — лугъудай хиперин!и хтаиа, вичин аск!ан къавал ацукьнавай Мурадхан (луди. — Туна мич!и цура, кьец!илара михъиз, гатан \ьн къведни санал. Икъван къизмиш жедай зат! яни?

Ик! чи Катрамакандип пакама башламиш жедай, Шибил Шабан!

Вазни Къабустан-бадиз хъиз, папарин язух тир, заз i.vii папар кк!идай юкъуз рахаз, хъуьрез аквадачир.

'А юкъуз чун мектебдай хтана, нисинилай къулухъ хпперал фенай. Вири санал к!ват! хъана, кьилер агъуз-п,], къвал-къвала ак!урна, садлагъана гадар жез, къу-! \хъ к!вачер сад-садалай алтадиз, хипери чпин тумар кмурдамла, къакъан синеллай къавахдлн к}ьлгсдик къатканвай Мурадхан халуди кфилдин авазар ядайла, > срин шагъвардал пешери лип!лип!ардайла, вили цава

зурба лекъре такабурдиз чархар ягъиз сирнавдаила, вунна садлагъана чил къужахламишной ва ахпа кӀвачел къарагъна, шехъиз-шехъиз Самур галай патяхъ катнай, Шибил Шабан!

Са шумуд йикъалай Насруллагъ муаллимдини Къабустан-бадиз ик! лагъанай:

— Ви гадаяр къветхверар ятӀани, гъарма сад са къилихдинди я, — лагъанай ада. — И Шибил Шабан аку, им я ахмакърин ахмакъ я... яни, идан тай акъуллу кас и дуньядал хъйиди туш... Идай къил акъудиз хъун, мумкин кар туш...

Шибил Шабан! Чун Къабустан-бади садлагъай классдиз гъикӀ тухванайтӀа рикӀел хкваш.

Чаз къведаз са ктаб, гъардаз са къелем, гъардазни са дафтар авай. Ктаб на хъуьчӀуьк къадай.

(Садра Насруллагъ муаллим курсариз ракъурайла, чаз райондай атанвай са жегъил руша тарсар гудайла, акунай чаз, хабарни тавуна таре гузвай классдиз Къабустан-ба атанва. Адан къилел вичин зурба, дагъ хътин, чӀулав хъицикъдин бармак алай, адал рехи хъицикъдин, гъиле цванвай фуфайка алай, адан хъуьчӀени тфенг авай. Къабустан-ба акур учительницади гъа са гафар тикрарнай:

— НуькӀре лагъана... НуькӀре лагъана... НуькӀре лагъана...

Адаз Къабустан-бадин акунрикай къадарсуз кичӀе хъанвай, вун, Шибил Шабан, хкадар хъана къарагънай ва вилик фена, на учительницадиз ам чи Къабустан-ба тирди лагъанай.

— Вач лагъана заз зи рикӀи, — лагъанай Къабустан-бади. — Аку ви чӀалаз килигзаватӀа, чан руш... Ина зи къве хтул ава... Шибил Шабанни Мансур.

— О-ой, — авунай учительницади. — О-ой! Зи рикӀ аватнай... Ихтияр къачун тавуна, я халу, хабарни таву на аялар авай классдиз къвери затӀ яни?

— Зун гъуьрчай хквезвай... Инлай алатна хъфиз хъанач...

— ЭкъечӀ, экъечӀ, экъечӀ!

— Зи хтулрихъ зигъин авани, авачни?

— Ава, ава! ЭкъуьчӀа, экъуьчӀа!

Пака чаз цӀегъер ядайла, духтурди ви къуьнелай гъил алтадна икӀ лагъанай:

— Им хам ваь, кӀарас я.

А учительницани муьгътел хъана ви хамуииз килигнай.

— Са яшар амаз ихътин хам ахпа гъикӀ жеда?

— Къван хъиз, — лагъанай на, Шибил Шабан. Ваз хъел атанай.

Ваз мадни садра хъел атанай, Шибил Шабан! РикӀел хкидани?

Хелеф халудин къуьзуь балкӀан вуч тир, а балкӀан рикӀел хкваш. Вич яру хътин, амма юкъвал лацу тӀехвер алай Айгъур. Ислягъ Айгъур! РикӀел хтанани? Са сеферда на Насруллагъ муаллимдивай и Айгъуран юкъвал лацу тӀехвер вучиз хъанвайди ятӀа хабар къунай. (Насруллагъ муаллимдини жаваб ганай хъи, Хелеф халу са вахтара машлгъур къалиянчи хъйиди я. / Садра гъа и Айгъурдаллаз чӀафай хкведайла ва ацӀурна вичин къалиян гумар акъуддайла, гъикӀ ятӀани галатнавай Хелеф ахварал фена. Ахварал фейила Хелеф, аватна къалияндай цӀверекӀар, кана балкӀандин юкъ. Ахпа гъа кайи чкайриз экъечӀна лацу чӀарар. Чилни гъикӀ я. Кайи чкадал векъ акъатна низ акуна? БалкӀандин юкъни гъикӀ я, амма балкӀандин юкъваз лацу чӀарар экъечӀда.

Чун Насруллагъ муаллимдихъ гзаф йисара инанмиш хъанай.

Насруллагъ муаллимдихъ инанмиш тахъана нихъ инанмиш жедай?

Гуьгъуьнай, са къадар йисар алатайла, чаз Насруллагъ муаллимди зарафатарайди чир хъанай. Вич лугъумир, месэла масакӀа я: Хелеф халу гзаф жумарт рикӀ авай кас хъана, балкӀан кӀан хъйидав тагана акъвазиз хъанач ва балкӀан ишлемишдайбуру ам пуарар ва я семер алазни ишлемишдай, алачизни. ГъакӀ хъайила, яна балкӀандин юкъ, хирер авуна, гатуз тӀветӀвер алтӀлуш жедай хирер! А хирер Хелефа сагъар хъувуна, амма гелер аламукъна.

Шибил Шабан! А балкӀандал вунни зун къведни санал акъахдай. Зун виликай акъахдай, вун къулухъай. / Са къадар хъурцадал гъалайдалай къулухъ (ада юргъа ахъайдачир) чун къведни, чинар цуру хъана, пӀгузарар какурна, адалай эхвичӀдай ва чна къведани, чин агажиз, шалвардин кӀан юзуриз, гар гудай, вучиз лагъайтӀа а Айгъуран юкъван тарци хци хенжелди хъиз атӀудай, иллаки ада хъурца гъатайла. Хам алагъай чкадал гъекъ хъанвай сун шалварни алкӀайла, хире, чахмах

кБсл эцигай хъиз, кц!ур гудайвал рик!ел хквезмани? Яраб рик!елай а к!валахар алачда жал? Лк! хъайила адакай рик! хъана вучда? Са шумуд йисалай Хелеф халуди гъанай Айгъур чи варарин патав чални вичин аялрални виридал тапшурмишна, лагъанай хъи, и балклан лап гъалдай акъатнава, мумкин я, идаз амайди анжах са къуьд я жеди, им завай я ййлахдиз тухуз жезмач, я къишлахдиз, я идан аявал ая, яни им туклуна гадра...

Хъуьт!уьз Айгъур къеначир.

Гатфарихъ къаткидай ам чи варарин вилик ва адан вилерални гъамиша нагъв алаз жедай. Вилерилай агъуз иДуьдгъуьн жез, ст!ал-ст!ал аватдай накъвар чилел. Эхъ, Айгъур шехъдай, адан вуч ят!а т!азвай. Инсанри-кайни гъич са касни адан дердинин гъавурда акъазвачир.

— Рекъидалди хуьх, чан балаяр, — лугъузвай Къабустан-бадини. — Идахъ са уьзуьр авачиз туш... Уьзуьр хъаначирт!а, балклан ик! кал хъиз къаткидачир...

Акъахдай къатканвай Айгъуран яхун к!арабрал гъвеч!и, нер авахъай, шалвар алачир, гъиле буф авай аялар... цеквер хъиз акъахдай. Абуруз Айгъур азарлу тирди гъинай чидай? Насруллагъ муаллимдин, Хелеф халудин ва Мурадхан халудин аялар, са къанни вад аял санал! Гъикъван чукурайт!ани, гъарай гайит!ани, чпелай вил алатунни кваз, аквадай на, циц!ибар хъиз хта-на къатканвай балкландал мадни акъахнава. Дутъри я, аялар вири регъимлу аялар тир. Абуру Айгъуран вилик чпин гъиле жедай фуни эцигдай, чуьлдай ва я часпардай гъана къацу векъерни эцигдай, гъа са вахтунда ам к!вачел къарагъризни чалишмиш жедай, адан япарни, тумни ялдай... Амма Айгъур шехъдай, аяликай инжиклу хъана ваъ, вичин ажузвилай, къуватсузвилай.

Эхирни са юкъуз атана ацукънай Айгъуран патав Насруллагъ муаллим. Са къадар килигна-килигна балкландиз, ада Къабустан-бадиз эвернай:

— Им туклуна гадарайт!а, валлагъ, динж жедай, на вуч лугъуда?

— За балклан тук!ур зат! туш, — лагъанай Къабустан-бади. — И гъат!а... ам... Мурадхан, ам дагъдай хганва, гъадаз лагъ...

Атана акъатна Мурадхан халу са пад элягъиз-элягъиз (адан к!вачер са г!имил какурбур я ва са вилни

муькуь вилив гекъигайла гъвеч!и хъиз аквада) акъвазна балкландин натав, са гафни сивяй акъуд тавуна, балкландин къвала са къуьл эцяна, ахпа рахана:

— Им къена куьтягъ хъанва хъи! — лагъана ада балкландин винел вичин нер михъна ва нер михъай гъилни вичин шалвардин кикел михъна, Айгъуран къвала мадни са къуьл эцяна.

— Валлагъ им къенва, — лагъана Мурадхан халуди ва и сеферда Айгъуран руфуна са къуьл эцяна. — Къенвач, угъзава... Жигерар к!ланвачт!а, заз са зат!ни чидач.

Гарданар виликна, нефес къачун тийиз акъвазнавай чун, Шибил Шабан! Ва на лугъудай, а къуьлер Айгъура ваъ, ча акъазвай, гъар сеферда а балкланда къуьл акъурла, заз вун гъик! къудгъун жезвайт!а аквазвай, Шибил Шабан!

Мурадхан халуди вичин юкъвак квай гъяркъуь члуникай байбут чуьлул ахъайна. Чидач адаз вич тук!вадайди чизвайт!а, вуч тирт!а, Айгъура накъвар авахъна къеженвай вилер ахъайна ва ам вичин вилик эцигнавай «няметриз» килигна. Абур гъвеч!и аялри гъанвай савкъатар тир. Куьгъне шешелдал фан к!усар, синидават ■ — мух, легендаваз яд, куьгъне гъисаб ктабдин чинрал абур акурла Насруллагъ муаллимдиз гзаф хъел атанай (гъар жуьредин цуьквер, нисидин гъвелер, афардин тике, жемннава; — гугъ, са пад т!уьнван са къацу хвяг, са патаз к!асар янавай са картуф, ч!ем алтаднавай сачин фан к!ус, к!елен мецен хъчар, са бубу, са какадин пад, къве къармах къел...

Ахъайна байбут, гъа къатканвай чкадал тук!ваз к!андайла, Къабустан-бади Мурадхан халудиз гъарай гана:

— Вун келлегуьз туш, я гада-а-а! Галч!ура са къубудиз! Аку гъа-а! Аялриз акваз-акваз тук!вазва...

— Гъик! тухуда къубудиз? — жузуна Мурадхан халуди.

Гъвеч!и аялри башламишна Айгъураз тавазвилериз, ам ц!алц!амриз, адаз туьмериз. Абуру балкландиз чпиз чидай виридалай мили гафар лугъузвай.

Гъа и арада Насруллагъ муаллимди гъана вичин лам. Мурадхан халудини туна гъасятда ламран гарданда хамут, вегъена Айгъуран хуралай ч!улав ч!арч!ин еб ва епин къве къилни кут!унна хамутдал. Ламрани Му-

радхан халуди кведани санал башламишна Айгъур галчуриз къубудиз.

И Хелеф халудин аялар вил алуд тийиз чпин балкандиз килигзавай ва балкандиз галчурзавайвал акурла, абур ван ацалтна вири санал шехъна. Абуру вучиз ятла Мурадхан халудин диде-бубадизни экъуьгъзавай ва виридани санал суза ийизвай:

— У-у-у-у! Айгъ>-у-ур-р-р... у-у-э-э-э, угъ-гъ-у-у!

Бирдан Хелеф халудин папайни ахтын гъарай акъат-ий хьи, ван хъайибуру, им вучтин гъарай ятла чириз къаварал акъахна, хабар къуна. Балкандихъ шехъзавайди чир хъайила, тахта кимиди я, лагъана, вири санал къакъан къаварилай эхвична.

— Нянихъ са клус чими фу таганмаз ракларилай алатдай гъайван тушир, залум касди нив хъайитлани вугуз, эхирни балкандин къил нез туна хьи!..

Хелеф халудин паб цуриз катна, гъана шехъиз башламишна.

Шибил Шабан! Вунни зун Мурадхан халудиз куьмек ая, лагъана ракъурнайни? Ракъурнай. Агъуз галчурзавайди чир хъайила, Айгъура садлагъана къил винизнайни? Эхъ, винизнай. Ада вилерни ахъайнай. Чларчин епини адан хам атлузвай. Адаз аквадай гъаларай вичин хам вучиз атлузватла, куь атлузватла, вич гъиниз, ни галчурзаватла чириз кланзавай. Адак къалабулук акатнавай. Айгъур гила вилер мичли тийиз Мурадхан халудизни ламраз килигзавай. Адаз са вахтара вичел акъахай Мурадхан халу чир хъанвайтла? Тахъайтла и ламра вич галчурнавал, и лам вичелай къуватлу хъунал ам мягтел хъанвайтла? Адаз вич галчурзавайди чизвай жеди. Гъавиляй адак къалабулук акатнавай. Инсандин вафаеузвиляй, вич гадарна, ам ламраз юлдаш хъана лугъуз.

Айгъуран къвалара шиш къванер аклизвай ва а къванерал алаж хъайи хамни чларар аламукъзавай.

Кдамавай къубуда Мурадхан халуди балкандиз килигна.

— Хам алажна кланда, — лагъана ада.

Чаз икъван члавалди балкандилай хам алажда лагъана, ван хъаначир.

— И къубудиз гадарна къванеривди клевна тада, — лагъана ада. Ахпа ада вичин фикир дегишна. — Ваъ, ак! як гъавая ктлада... Къуй як кииДери тлуьрай...

Чун лал хъанвай ва чна адаз са куьмекни ийизвачир. Вуч куьмекдай?

Айгъура вилер мичлизмачир ва ам каш аваз, къуд патахъ килигзавай. Ажал агакъзавайди чир хъанвай, Шибил Шабан, ви риклел хкъезвани?

Эцигна Мурадхан халуди Айгъуран туьтуьнал вичин байбут ва садлагъана, вири къуватдивди вичихъди члугурла, балкандин туьтуьнай бирдан ялавдин мез хъиз, яру иви гадар хъанай, Шибил Шабан! Вунни зун садсадаз килигнай ва кведни санал къулукъ элкъвена катнай.

Чаз Айгъур гъик! алаждатла акваз кичле тир. Амма чи гуьгъуьнай Мурадхан халуди гъарайзамай:

— Им туьд атлайлани, заз гъик! килигзаватла аку-у, я гадаяр!

Зун къулукъ элкъвенай, амма вун катнай, Шибил Шабан, заз Айгъур гъик! алажнайтла акунай. Гилани зи вилерикай, хам алажайла Айгъуракай амуькый, наидарин себет хътин скелет карагзама...

А йифиз зун ахвариз феначир. Вунни ксаначир.

Хелеф халудин хзанди лагъайтла, пуд юкъуз яс хвеннай. Пуд юкъуз Хелеф халудин аялри фу тлуьначир, пуд юкъуз абурун плузаррал хъвер хъаначир.

Са шумуд йикъалай дагъдай хтай Хелеф халудиз вичин балкандилай хам алажайди чир хъайила, ам воридахъ галаз хъел хъана, мадни элкъвена вичин дагълариз хъфенай. Къабустан-бадизни, Насруллагъ муаллимдизни Айгъур алажайди геж чир хъанай. Ам алажай чкадал катрамаканвийри тГвар эцигна: «Мурадхана Айгъур алажай чка.

Риклел аламани, Айгъур алажай са шумуд йисалай катрамаканвийри вирида ламар маса къачуз башламишна. Ламар хуьн регъят я, лугъудай, балкандар хуьн четин. Винелай гъак! аквада... амма, са кГвалах ава: еке къилел еке бармак алуькда лугъуда, гъвечли къилел — гъвечли бармак. Катрамаканда ламарин бегъем нехир хъанай. А ламар гъинай гъидайтла риклел аламани? Дербентдай, Къубадай, Къачмазай, Нухадай.../Эхирни Катрамаканда акъван ламар хъанай хьи, гиликъайбуру гъар пакамахъ, гъар нянихъ, йифериз вирида санал ак! гъарайдай хьи, япар биши жедай. Риклел хкъезвани? Чебни вилер патавай, ява, ягъсуз ламар тир: колхоздин

—

чидай, абуруз маса санални нез кландачир, анжах колхоздин сала, колхоздин никле, колхоздин багъда, ахпата хуьруьн кимел къатадардай. Пакамахъ варар ачухайла абур темпел-темпел гъаятрай экъечлдай ва къилер патал къуна, са арадила ериш михъиз дегишарна, вири санал цДиргъеда гъатна, еб ягъай хъиз дуьмдуьз, рекъе гъатдай белгендаллай никлиз. Къуьлуьн никлиз. Абуруз сил, мух, цлуьк, гъажиклаяр бегенмиш жедачир ва катрамаканвиар лагъайтла, килигиз акъваздай ламари ник гъикл незватла ва виридани санал тахсирлу ийидай къаравул. И къил, а къил авачир Катрамакандин уьруьшар хуьзвай къецли къаравул. Ва гъа са гагъда абуру чпин ламарин тарифарни ийидай. Сада лугъудай хъи, вичин лам дербентви Мишидихъ галаз вири Дербентда къекъвена, гзаф имтигъанрай акъудна, ахпа къачунвайди я, ва вичин ламра никлин къацар ваь, анжах шекер недайди я вичин, лацубушкъапунаваз вилик эцигайла! |Са масада лугъудай хъи, вичин лам Къ>бави Мардахая вердишарнавайди я, хуьн лагъайтла, хумравдални кишмишдал хвенвайди я, къацу затл акунани кландайди туш. И арада Насруллагъ муаллимдик акатдай цлай. Ада лугъудай хъи, пачагърин гуьзелар хъиз, рацламар къутдинбуру я, нерай къизиларни жавагъиар авахъзавайди я, лугъуз тарифармир, а мурдар хъайибуру зи ламрак чуру хесетар кутазва! Ван хъанани? Икъван члавалди садрани никлиз тефидайди гила цурай акъудайвалди, къацу никлиз рекъе гъатзава...

— Куь хайратдиз фирай а ламар! — Куьне зи къуд клараб кузва хъи! За куьн гъикъван жерме ийин? Къе зи гуьгуьларни авач, цлусад варз я, кал бугъаз яз, хазвач хъи, хазвач! Я Мансур! Я Шибил Шабан! Чукура тун куьне а ламар! Гъа чан балаяр!

Чун ламар чукурин фидай, катрамаканвийри лагъайтла, гила я ламарал тахсир эцигдачир, я — къаравулдал. тахсир эцигдай никлин патавай жигъир тунвай касдал. Ни туна а жигъир?

— Айгъур къейидалай къулухъ анай физ хкъезвайди Хелеф я, гъам жерме ая, председатель!

— Хелеф исятда члафа авайди вуч я, я стха?

— Хъурай ман! Хелефа садра клвач эцвгай чкадал мад векъ экъечлдайди туш!

— Акл хъаназ хъуй ада чи уьруьшар вири жигъиар ийида хъи!

Рахадай катрамаканвиар ва абурун ламарини Айгъураз такур кефер хкуддай.

Шибил Шабан! Ви рикел Зардиян аламани? Дерлек Зардиян. Чиниз гъуьр хкайла, адакай къапанчши жедай. Ада вичин къапандал тлуб эцигайдан диде буба акадардай тир гъа-а! Рикел хтанани? Туьквендиз гъуьрер хкайла, туьквендин патав, кимел виридан мецел са гаф жедай: Зардиян! Зардиян! Чан Зардиян стха! Зардиян тха!

— Я юлдаша-а-ар! Я жемята-а-ар! Члана иниз гъуьр хкайла, дерлекдиз къведай кас авач лугъуз за и зегъримар хъайи къапандал клвалахзавайди я! Туьквенчи вуж я? Зун туш хъи! Низ гана кланзаватла, ингъе, иналлай сиягъда кхъенва! Къапандал акъахмир, я стхаяр!

— Низ гузватла лагъ! — гъарайдай катрамаканвийри.

— Чубанризни нехирбанриз!

И ван-сесинал атана акъатдай Насруллагъ муаллимни. Къил къуьхве туна, гагъ и къуьнелай, гагъ а къуьнелай къуд патохъ вил ягъиз, амма ихътин дарадарда, виридаз гъуьруьн къайгъу авай вахтунда садани саймиш тийиз. Атана--атана ман! Са шешсл хкаждайди артух хъана! Гъуьр адаз Зардияна гъикл хъайитлани гудай туш.

| Къилел шапка алай, пенжекдин кланикай перем алуклнавай, ладу перем, виридан аяриз акъул-камал гузвай савадлу Насруллагъ муаллимдини гъуьруьн шешелрин къвалара туплар эцягъиз башламишдай. Зардияназ лагъайтла, дуьньядал гъа идалай гзаф хъел къведай клвалах авачир. Хъел къведайтлани, адавай Насруллагъ муаллимдиз гъарай гуз жезвачир ва Насруллагъ муаллимдини шешелрин къвалара клани къадар туплар эцяна, эхирни хабар къадай:

— Гъуьрер яни?

— Ун, — лугъудай Зардияна. — Аквазва хъи ваз!

— Хъсан гъуьр яни?

\ __ Ун, — Зардияназ Насрулдагъ муаллимдин чиниз килигдай мажал жедачир ва Насруллагъ муаллимни гъеле-меле адалай алатдачир.

— Мус хкана?

— Къе пакамахъ! Вуна зи къил какадармир, Насруллагъ муаллим!

■— Шумуд лагъай сорт я?
 — Сад лагъай! Сад лагъай!
 — Виридаз агакъдайвал яни?
 — Муаллимриз гумир, лагъанва.
 — Са шешел заз тур.
 — ■ Муаллимриз гумир, лагъанва!
 — Низ це лагъанва?
 — Чубанрин хзанриз!
 — Анжах са чубанрин хзанриз? **Гьикъван** гузва абу-
 руз?
 — Гьикъван грек ятла—гъакъван!
 — За вавай гьикъван гузватла хабар къазва.
 — Гатфаралди бес жедай къван! Анихъ хъухъ!
 — Ш)муд пут гузватла лагъ!
 — Шумуд, шумуд, шумуд, шумуд! Инал за гьисаб
 тарсар гузвач! Шумуд, шумуд, шумуд! Зун туьквенчи
 туш! Зун дерлек я... Ингъе сиягъ...
 — Вун дерлек туш, вун! Ваз вун вуж ятла чидани?
 Вун пишт, пишт! ХиртI, хиртII Манат къала! Вун гъам
 я! Ван хъанани?
 — Вунани акъван дамахмир! Вунни гъахътин муаллим
 я! Ши кIвал эцигдайла, за ви кIвалел пуд юкъуз кIва-
 лахнай! Ви къил къадайла, за вавай са кепекни... Зи
 аялри ви цГегыш лам хуьз шумудни са йис хъана... Ам-
 ма вавай зи са аялдизни садра къванни са къуд эцигиз
 хъанач...
 — Ви аялрин къилевайди самар я, самар! Ламарин
 тIуна амукъдай кIларар я, кIларар!
 — Самар я... КIларар я... Алад фена жуван мектсб-
 дин вилик акъваза ак! ят!а! Зи къапандин патав акъ-
 вазмир! Вот так!
 Са хъел Насруллагъ муаллимдиз атанай, са хъел
 атанай, рекъиз кIандай Насруллагъ муаллимдиз Зар-
 диян, амма вичи-вич хвена, эхирни ада Зардияназ са
 шум>д гаф лагъана, вичин рикI бушарнай:
 — Вагъунривди гъиз, куь гъаятрал и гъуьрер ичIи-
 райтIани, гъамнша виле каш авай кицIер я куьн, кицIер!
 Алагуьзли вишен чарар сагърай за къачузвай!, За
 ваз гъазур чранвай сарубугъдадин фу **гъидачни?! Им**
 аку, тум къацIанвай дана...
 Хъфенай Насруллагъ муаллим Зардиякахъ галаз
 хъел хъана.
 Зардиянакай лагъайтIа, гуьгъуьнай туьквенчи хъа-

най. Вичиз кIандай касдиз туьквен ахъайдай, вичиз
 дакIан касдиз туьквен ахъайдачир./Бирдан кар я, гъа
 ахъа вахтунда адаз дакIан кас туьквендиз атанайтIа,
 ада ам хуртI гана къецел акъуддай ва агална туьквен,
 къил тик къуна, вичин кIвализ хъфидай ва я кимел
 ацукъна руфуниз рагъ гудай.

Гъа йисара Насруллагъ муаллимдин къенез тIал
 янай.

Ахпа Зардияна Дербент шегъерда вичиз кIвалер ма-
 са къачунай. Дербент шегъердани ада як маса гудай
 туьквендал кIвалахнай.

Адаз хуьрени кIвалер амай. Гатуз са вацра хуьруьз
 хкъедай ам, лацу костюмар алаз. Пекдин. Ацукъдайла,
 жибиндай яйлух акъуддай, къванцел экIяйна, яйлухдин
 винел ацукъдай. Гъа икI, пекдин костюмар алаз, яйлух-
 дал ацукъна, хуьруьн кимел ада муаллимрикай ихтила-
 тардай. Эгер Катрамаканда вергер жедайди туширтIа,
 лугъудай ада, и Насруллагъ муаллимдин гардан, и къал
 аку-у, — Зардияна спичкадай акъудна къал къалурдай.
 - И къал а куна ни? И къал хъиз жеч,айд тир! Вуна гъа-
 миша вергериз икрам ая, Насруллагъ муаллим! Вуна
 са вацра къачузвайди за са юкъуз къачузва!

— Са вацра гьикъван къачузва?—жузадай катра-
 маканвийри.

— Са вацра са агъзур! Щуд агъзур! Щувад агъзур!
 Жувалай аслу я!

— Вуна, и муьнуьгъ хътин Зардияна цIуд-цIувад
 агъзур?! — инанмиш жедачир катрамаканвийр. Зардия-
 нани далу чилиз ядачир. Эхирни ада регъуь тахъана,
 вичин алверчивилин сирер ачухдай.

— Квез квекай хабар ава, язухар! Авазва куьн гат-
 фарихъ вергер, гатуз тугъ нез! Фитединни цIимилдин
 къене! Са мисал гъида за квез. За як маса гудай туьк-
 вендал кIвалахзавани? КДвалахзава./Туьквенда як ава-
 чирла, ужуж къиметдай маса къачуда за верчер. Къачу-
 нани³ Са пуд виш верч! Хуьда за абур пуд юкъуз гишин.
 Хвенани? Ахпа нез туна за абурев пурунз. Нез тунани?
 Къарих хъана рекъидайла, хъваз гуда за абурев яд!
 Хъваз ганани? Ахпа са-садан яда за абурев гзрданар.
 Дегъредивди. Лап къезилди вад килодилай агъуз же-
 дач. Маса гуда за абур ресторандиз багъа къиметдай!
 Гьикъван къазанжи жедатIа чидани? Вуч хъана, куь
 сивер ахъа хъана хьи!

Насруллагъ муаллимдини вирида хъыз, кис хъана яб акалдай, амма адапан впридавай хъыз, давам гуз жедачир. Ам зурзун ака-ны кIвачел къарагдай ва ада виридаз ван жедапвал, ик! лугъудай:

— Залай веси амукърай квез: Эгер квел жанавурни туьквенчи расалмиш ъанитIа, эвел кьве луьледайни санал туьквенчи ягъа!

Гьелбетда Насруллап. муаллимди Зардиян лугъуз-вай, вири туьквенчияр наь. Рсгъметлу Зардияна кефер чIугунай, дуьнья гьалпап, мумкин я, мадни гьалдай же-ди, эгер машин къачуначиртIа... ЧIулав «Волга» маса къачунай Зардияна. Гьализни чирнай. Къизил сят алай гьил эцигна дакГардал, шуьше агъузнавай дакГардал, са гьилив машин гьализ, нур гузвай къизилдин сарар экъисна, такабурдаказ, салам гудай чкадал кимеллай-буруз сигнал гуз, лув гудай Зардиянан чIулав «Волга-ди». Эхирни садра мехъерикай хъфидайла, ички хъван-ваз гьалнай Зардияна вичин «Волга» къвалалай агъуз. Анаг къвал тирди чи хуьревай гьайванризни чидай, кицIеризни... Вич лугъумир, Зардиянан вилериз пи атан-вай къван! Гъавиляй дагъарар, къвалар-майдан хъыз хъана, какур жигъирар лагъайтIа, шегъре рекъяй гьисабна. Зардиян хтанани рикIел, Шибил Шабан? Къада-чир амни Насруллагъ муаллим.

Регимлу рикI авай, туьнт къилихрин, халис лежбер хътин, гъамиша дугъривилин тереф хуьдай Насруллагъ муаллим! Чна Насруллагъ муаллимдиз какаяр гудай, Насруллагъ муаллимди чаз ктабар! Гьихътин ктабар! Жилдер аламачир, хъипи хъанвай, чарарин гзаф паяр къифери тIуьнвай ктабар! Зардиянан чIехи гадади, жи-бинда гъамиша хъран фу жедайла, садра адаз гьикI лагъапайтIа рикIел аламани, Шпбил Шабап?

— Заз ихътин ктаб кIандай туш, зи какаяр вахце!

Насруллагъ муаллимди адав какаяр вахканайни? Гъутай акъуднавай юкъван тупIун мурцув адан келле-див пуд сеферда «панкъ!- панкъ! панкъ!» ийиз тунай.

— Ви буба итим туш,—лагъанай Насруллагъ муал* лимди. — Ви буба итим хъанайтIа, ви ктабдин къайгъу ада вичи чIугвадай, за ваь!

ЩГийи ктйбар туьквенра жедач лугъуз, Насруллагъ муаллимди а къифери тIуьнвай ктабар маса хуьрерай, базаррай жагъурдай. РикIел аламани, Шибил Шабан, Зардиянан чIехи гададиз гьисабар чидачир.

— Алам\т! — лугъудай Насруллагъ муаллимди кьве гьил вилик къуна, рацIамарни хкажпа — Бубадиз чи-дайди анжах гьисабар я, аялдиз лагъайтIа, кьведра кьвед шумуд ятIа чидач... — Насруллагъ муаллимди къадай адан къам са гьилив, са шумуд сеферда адан пел цлахъ гелягъиз, гъа са гагъда секиндив, са кIусни хъел квачиз, гъа са гафар тикрардай:

— Кьведра кьвед, къуд жеда! Кьведра кьвед, къуд жеда-а!

РикIел хквезвани, Шибил Шабан? Баркаллу йисар хъана чи аял йисар, чун цДайни ванДай экъечIна.

Мегер Насруллагъ муаллим рикIелай алудиз жеда-ни? Чан Насруллагъ муаллим! ЭрчIи гьиливди кхъиз, доскадал, чапла гьиливди тадиз чIурдай Насруллагъ муаллим!

Насруллагъ муаллимди доскадал кхьидайла, гафа-рин эхирра, падежрин эхирра векъи гьалатIар ахъайдай ва чна, Шибил Шабан, чкайрилай гъарайдай:

— А гафунин эхир къил дуьз хъанвай хътин туш, валлагъ Насруллагъ муаллим!

Насруллагъ муаллимди, гъамиша вичин чапла гьиле къуна жедай юргъандин пад хътин пекинивди кхъенвай гафар вири санал чIурна, ваз, Шибил Шабан, дикъет-дивди килигна, вири аялрилай вил аладарна, мадни ваз килигна, ахпа садлагъана валди тIуб туькГуьрна, икI лугъудай:

— Ву-ун! — вичи лугъуз, ада вав доскадал кхъиз тадай.

Насруллагъ муаллим чахъ галаз тамуз фидай, къуь-нел къуна, кГарасарни гьидай; ам регъуьзни фидай, ада маларни хуьдай, таре гудай вахтунда, вичин тембек куьтыгъ хъайила, чакай сад вичиз тембек гъизни рахк>р-дай ва хтайла хабар къадай:

— Жибинда шумуд пеш тунватIа, дуьз лагъ!

— Валлагъ Насруллагъ муаллим, гьич са пешни.

— Са пеш тур, артух тамир... Зани базардай гъиз-вайди я, е.

Чна Насруллагъ муаллимдиз тарарин кIаняй кIватГ-навай, марфари чуьхвена лацу авунвай кIерецар гьидай. Жибиираваз.

— Маншаллагъ, — лугъудай Насруллагъ муаллимди. - Куьн пагъливанар я хьи! •— Ахпа къачуна са къван, .п, кIсрецар нез, ацукъдай дакIардин вилик ва чнани

ада тапшурмишнавай шиир хуралай чирдй(й). Риклел аламани, гьикl чирдайтlа? Стlал Сулейманан шикил авай чин ачухна, «Дагъустан» шиирдинни Стlал Сулейманан шикилдин арадавай сачин фан пад акъудна, фу нез, сив клевна, ван акъуд тийиз клерецар хаз, кле-рецар хаз тежезвай рушар патални савкъватар яз, хвех-вер ракъурдай.

Шибил Шабан! Вуна Хелеф халудин рушаз, заз вун кланда, лагъайла, ваз Хелеф халудин руша гьихьтин жаваб ганайтlа рикЛел аламани?

— Зун ирид стхади! авай са ва\ я, чир хьананн? — лагъана ада ваз экъубгънай ва ахпа ам шехънай.

Гуьгъуьнай вуна ада^ са шиир кхъенай ва зи риклел алама: «Гуьзел Тамум... эгер вун заз гуьбулуз атайтlа, за ваз къизилдин къаравут бахшда» — кхъенай на ши-ирдин эхирда.

., И чар клелайла Хелеф халудин руш пехъи хъанай, агъузар ацалтна шехъиз, ада чар Насруллагъ муаллим-див вуганай. Насруллагъ муаллимни кап-капуз яна хъуьренай ва гъа юкъуз ви чар вири катрамаканвийриз машгъурнай. Гуьгъуьнай вирида вун гьил къаз акъва-зардай ва минетдай:

— Чан Шибил Шабан, а ви къаравутдин са клвач це, за ваз зи рушар вири гуда.

А чар Насруллагъ муаллимди гилани вичин сандух-да хуьзва, лугъуда. Насруллагъ муаллимдин чкадал ма-са кас хъанайтlа, низ чида ваз гьикъван ягъунар къадай тиртlа! Насруллагъ муаллим тир ман, чlем алай фу хьтин!

уГатуз катрамаканвиар клвалахал фидайла, Насрул-лагъ муаллим абурун клвенкl>ве жедай. Чнани, Шибил Шабан, абуруз, векъер ядайбуруз яд тухудай, гьардан бир векъни ядай. Садра гъава михъиз ифена, тарарал-лай пешерни вири агъуз куьрс хъана, шутькъуьзвай са юкъуз, алуькна вичин штlепlилдин перемни, акъахна хъархъун таран асклан хилел (им вирида а тарак ял язавай вахт тир) юзуриз хел, леле авуна, вичин лацу хуруни ахъайна, яваш-яваш манидал илигнавайла, ву-на, Шибил Шабан, Насруллагъ муаллим ацукънавай хел кГаникай къуна, эчlягъиз башламишна. Насрул-лагъ муаллимдини, пlапlрусдай гумар акъудиз, билбил-диз элкъвена, мани лугъуззай:

Чан къакъан дагъла-а-ар...

На лугъудай Насруллагъ муаллимдин риклелай вири дуьнья алатнавай, туьтуьн дамарар даклунна, ада вири къуватдивди гъарайзавай:

Чан къакъан дагъла-а-ар...

Гъа вахтунда, Шибил Шабан, вуна гагъ агъуз, гагъ виниз юзурна, юзуриа, эхирни, садлагъана хилез са къвалахъ рум ганай. Садни ачунай чаз, Насруллагъ муаллим, яд авай квар хъиз, лумпl авуна, хилелай агъуз аватна, штlепlилдин перемдинни са пай хилек галклана цавама, са пай Насруллагъ муаллимдихъ галаз санал, чилелла.

— Къве перем! — лагъанай Насруллагъ муаллимди клвачел къарагъна. — Сад Шибил Шабаназ, муькуьди Мансураз! Ура! Чан къакъан дагъла-а-ар...

l Вун Бакуда, зун Махачкалада авайла ва чун садлагъай сеферда гатуз Катрамакандиз хтайла, чун Насрул-лагъ муаллимди къунагъламишна. Милица Шихнибини чахъ галаз авай. Амни хуьруьз хтанвай мугъман тир. Насруллагъ муаллимдин къвале са аялни авачир, и кар чаз алапат хъапвай. Бес Насруллагъ муаллпмдиз са цlиргъ аялар авай эхир, ибур гьиниз квахъна? Вири са-нал? Чна къведа са кило къенфетарни къачунвай. Къа-чуна къаравутдаллай назбалишар гадарна рухунал, Насруллагъ муаллимди эвел вун ацукъарнай, ахпа зун, эхирни милица, Шихниби. На милица Шихниби риклелай ракъурна тахъурай? Вад йисуз дяведа хъана, дяве-дай хтайдалай къулухъ къанни вад йисуз милица хъайи ва лап къуьзуь яз, пенсидиз экъечlдайла ефрейтордин звание къачур ва катрамаканвийри «чи маршал» тlвар эцигнавай Шихниби! Монголдиз ухшар Шихниби! Гъа-миша кис жедай, чара касди хабар такъуртlа, вичи сад-рани, садазни са гафни тагълудай Шихниби! Риклел хтанани?

И Насруллагъ муаллимдин аялар вири санал гьиниз фснватlа, хиялиз Шихнибидикни къалабулух акатнавай. Милица тушни? Чна вуч фикирзавайтlа гъавурда акъур \ъиз, бирдан Насруллагъ муаллимдн азербайжан чlалалди къве гаф лагъана:

— Чих ушакълар!

Ачуна чаз, дакларрай авадарнавай пердейрин далу-ч,ихъай, столдин кланикай, кроватдпн кланикай, цлан шкафдай... пурт! пурт! пурт! пурт! — авуна, хкадар жез, чун ацукънавай клвал аялрив ацъша.

— Ибур за гила низамда хуъзва, — лагъанай Насруллагъ муаллимди. — К1вализ мугъман атайла, за, экъеч1 аялар, лугъудалди ибуру ван сес акъудзавайдн туш. Азербайжандал лагъайла яб акалда, муьт1уьгъ жеда, лезгидал лагъайла •—муьт1уьгъ жедач. Чидач вуч алапат ят1а... Кънл акъатзавач зи...

— Низам авачнр чка барбат1 хъурай, — лагъанай милица Шихнибидини. Гъина хъайит1ани эвелни-эвел кТанчавайди низам я...

— Аку-у, маршал,--лагъанай Насруллагъ муаллим ди. — Заз килш, пуна а куь нитамар аипхъ тур... Вупп ja'i> я б акала.

— Лагъ, чан Насруллагъ муаллим.

— И бац1иди вичин гардан ат1ут1 лугъузва

Акуна чаз, чуп авай к1вализ са бац1и атанва. И чун гужа-гуж экъеч1ай пехърен гурарай иниз и бац1п гьик1 экъеч1на?

— Гъвеч1и я, чан Насруллагъ муаллим, — лагъапа милица Шихнибиди.

— Маршал — лагъанай Насруллагъ муаллимди.—Вун къанни вад йисуз низам хвена пенсидиз фидайди заз чида... Къе зи ученикар заз мугъман хъанва... Низам 1 бак1 хуьдани?

— Гъвеч1и я, чан Насруллагъ муаллим.

— Маса зат1 тахъайла бес вучда, к1вал ч1ур тачъай кас?! Амни иналлай Хелефа гайиди я.

— Башуьсте, чан Насруллагъ муаллим! Исятда!

— Аялар! — гъарайнай Насруллагъ муаллимди. — Чк1ул жагъура, аялар!

Гъа гаф сивяй акъатзамазни аялар чи винел к1ват1 хъхъана ва гъа гаф лагъана куьтягъ хъунни — квахъ хъхъана.

Рик1ел хквезвани, Шибил Шабан?

Насруллагъ муаллимди лагъанай хъи, жува таре гайи ученикни, жува цайи къелем са гафар я. Вуна цайи къелемди бегъер гуз, адакай зурба тар хъанвайдн акурла ваз гьик1 жеда?

— Жаваб ие, маршал, — лагъанай Насруллагъ муаллимди.

— Заз чидач, чан Насруллагъ муаллим... ну, шад жеда ман...

— И Мансурни Шибил Шабан зи тарар я.

- За жуван уьмуьрда са касдинни хатур хайдн

Насруллагъ муаллим, — лагъанай **Шихнибиди**. — Садрани зун инсафсуз кас хъайиди туш...

— Дуьньядал виридалай багъа зат1 вуч я, лагъайт1а, ам инсаф я.

— Дуьз лугъузва Насруллагъ муаллимди, — тестикънай Шихнибиди.

Шибил Шабан! Гъа аял вахтара хъиз цавай мадни гъетер авахъзава. Къабустан-бадин пашман ва гъа са вахтунда игитвиликай тир манияр радиодай гузвай зегъметдин манийри эвезнава. Чунни къушари, лифери, чубарукри эвезнава. Абур элкъвена гъамиша хайи къаиДавай мукариз хквезва, вун ваъ. Зунни хквезва, анжах профотпукс къачурла.

Исятда Степан халуни Катрамакандай куьч хъанва. Лугъунрай ада Дербентда муаллимвиле к1валахзава. Степан халу катрамаканвийри садрани рик1Гелай алудзавач. Степан халудиз к1вал эцигдайла хъайи мел рик1ел аламани, Шибил Шабан, мел?! Гъатнай чун хуьруьн агъа къиляй вини къилиз, ахпа хтанай чун хуьруьн муькуь пел къуна, вини къиляй агъа къилиз! Гъардан гъилени, инидин хъукъванвай са лаш аваз, киид авай гъаятда кицД гатаз, чна гъарайиз, вири катрамаканвийриз хабар ганай:

— Истипан халудиз к1вал эцигзава! Пака жемьтар гъанал жедайвал я! Квез рик1елай ракъур тавуна ша лагъанва!..

Садбуру чаз къенфетар ганай, садбуру какаяр, са масадбуруни — кандуда хвенвай к1ерецар.

— Къуй Истипанан мехъер тир гъисаб хъуй,—лугъудай вирида, — и мукъвара, мумкин я, мехъерни жеда...

Къабустан-бадини Идрис халуди Степаназ к1вал эцигун патал лап амач лагъай чка жагъурнавай. А чкадин иервилини сад лагъай лишан квекай ибарат тирт1а рик1ел аламани, Шибил Шабан? Степанан к1вал къве чуьхвер таран арада жезвай. 1Степан халуди, шаксуз, чуьхверар дигмиш хъайила, гъар пакамахъ вичин къавалай хъипи чуьхверар к1ват1ирвал тир... Ч1ахма чуьхверрин къве тар тир абур, гъар йисуз гъар сада са араба чуьхверар гъидай! Дигмиш хъайила чна юзурдай абур, юргъ хъиз авахъна, тарарин к1анер, мес хъиз, чуьхверар жедай. Каларра эцигиз, т1анурда, къаварал рагъ гуз

кьурурдай абур. Щиргъера туна кьурурдай. Кьуд хъайила, к1вализ атай мугьманрин жибинра твадай, сувариз недай, Къабустан-бади абурув чайни хъвадай. Гила а тарарпп Степан халудиз бахшзавай. К1ват1 хъанай пакамахъ катрамаканвиар — кьужаяр, къарияр, жегьилар, шалвар алачир аялар, ламарни, шурк1упт1арни, дапаярни, цегьерни, киц1ерни, гурц1уларни... На лугьудай накъ нянихъ чна ибурузни эвернавай. Эверайбур анжах к1валел к1валахиз жедайбур тир эхир! Ибурукай виридакай инал атана вучзава? Мади киц1ерикайни данайрикай к1вал эцигзавай чкадал гъана вучзавайди я, я чан стхаяр! Са фикирдай зат1 тушни? Ваъ, вич лугьумир, чина ихътин адетар авай къван! Далдам-зурне ядайла, к1валин иесияр гьиниз физ хъайит1а, лам тир, цДегъ тир, бац1и тир... абурни вири гьатдай тир къван иесийрин гуьгъуьна, ва къведай тир мехъерик. Чаз чина ихътин к1валахар авайди хабар тушир, далдам зурне алай мехъсар жезвачир, эхир, гъавилляй! Им садлагъайди, къведлагъайди—Степан халдихъ галаз аквадай гъаларай виридаз дуст жез к1анзавай. Вучиз лагъ ман! Вучиз лагъайт1а Степан, мукъвабур дяведа къена виридалай бедбахт инсанрикай са инсан тир. Ахпани, ам патай атанвай къарнб инсан тир, тек инсан тир, мугьман хъиз тир. Эвел заманда катрамаканвийриз урусар пис инсанар я, лагъана ван хъанай, амма гила чпин вилералди аквазвай хьи, урусар пис ваъ, лап вижевай инсанар я. Дяведилай виликан, дявдин йисарин, гъак1ни гуьгъуьнин са шумуд йисан вахтунда катрамаканвийриз урусар лап хъсандиз чир хъанвай, гъак1 хъайила абуру вири урусриз ийидай гуьрметар са Степаназ ийизвай жеде.

Икъван ч1авалди варлу, хъсандиз алукинавай, яшайишдилай рази тир, къамал пи алай урус акур са катрамаканвини авачир.

Икъван ч1авалди урусдин патай шайт1анчивал акур, фитнечивал акур, мискъивал акур са катрамаканвини авачир. Аданни катрамаканвпйрин дердер-гъамар, суварар ва шадлухар сад тир. Гъак1 хъайила Степан халудиз къве чухвер таран арада аск1ан к1вал эцигзавай, гъак1 хъайила адан к1вал эцигзавай мелезни вири катрамаканвиар атанвай. Чехидалай гъвеч1идалди. Итимарни, дишегълиярпи, аяларни.

Хеб тук1ун ва алажун гъа исятда зурне далдамдин ван хъана, дагъдай хтанвай Мурадхап халудин хиве гунвай. Ам малар тук1вадай ва алаждай еке уст1ар я, лугьудай, Шибл Шабан! Хслеф халунн мелез хтанвай. Хтаначирт1а, Степан халу ннжиклу хъун мумкин тир. Хелеф халуди цал эцигзавай уст1ардив, керпичар, налчух вугузвай. Абурун патав акъвазна, зурнсчидини башламишнавай, чамар гъалдай макъам ягъиз. Рик1сл хкваш, Шибил Шабан... Мурадхан халуди чухвердин таракай куърспавай хеб алажзава, тек зурнени цегърен хам акъалжнавай далдам хъиткъин жезвай, рушарпни папари синерилай сиерал фидай шл авазрал нлигпавай, бармак гъачаднн кук1вал эцигнавай Хелеф халудин келледи (ч1ар фенвай) шуъшеди хъиз ц1арц1ар гузвай, к1валел къуд кас уст1арри к1валахнз, садаз акуна, муькуьдаз аквадалди цлар виниз хкаж жезвай.

— Хелфедди-и-ин!— гъарайнай Мурадхан халуди зурне далдамни, дишегълийрин маниярни кис хъайи арада. — Иниз килиг, Хелфеддин!

f Хелеф халуни муькуь инсанар вичнз килигзавайдн акурла, Мурадхан халуд i вьчпн капуп ю.ьзат эцпгпавай дурк1ун к1ерецдин хвех хъиз, сивиз гадарна ва са шумудра жакъвана, тукъ^ьнна тунай.

— Ви сагълугъдай, Хелфеддп-и-ин!—гъ"райна лагъана Мурадхан халуди.

Килигна-килигна адаз, эвич1на цлалай, Хелеф халуди вичин кьуьнер агажна, къве гъилни саиач вилик къуна, Къабустан-бадиз лагъана:

— Идав и хуър беябуриз тамир, чаи Къабустан! И патай атай урусди вуч лугьуда?!

Аквадай гъаларай и Мурадхан халуди гъамиша чиг як нез ва гъа идалди дамахиз и Хелеф халу михъиз би-арнавай. Жемятри башламишна Мурадхан халуди са мус ят1а, са гъинал ят1а са нихъ галаз ят1а гъуьжет ъана, ц1ийиз тук1ур гъапаандин дурк1унарнн рик1чи-мизчимиз гъик1 т1уьнайт1а ихтилатриз. Рик1ел алама-ни, Шибил Шабан?! Чаз акъван ч1авалди инсанди чиг як неда лагъана ван хъаначир. Чун къах хъана амай. i Гъа и арада, жемятри Мурадхан халудин гъунаррикай нчтилатардайла, чукурна чи патав атай Хелеф халудин ■ гллри лагъанай хьи, Пайкар баде къавалай аватнава.

•Чередал акъвазна, тияндавай яд гадардай арада, Хелеф халудиз эверай сесинал, ам Мурадханаз килигна къван ва адаз Мурадхана дуркIун тIуървал акурла, галтадарна вегей тияндавай цихъ галаз санал, вични агъуз аватна къван! Ам гъаятдал кIватIнавай самарал аватнавай ва ада са гъилив къвал къуна, муькуь гъIИ метIелай алтадиз, са низ ятIа къаргъишарзавай:

— Ихътин жанавурдал а хипер тапшурмишнавай куь идара къени кый, пакани...

Са гагъда зуърне далдам кис хъана, хъуьрейбурни хъел атайбур сад-садак акахъна ва эхирни Пайкар бадедиз са ни ятIа тесслияр гана:

— Айиб ава-а-ач, айвапдикай аватун, къавалай аватун къарийрин адет я, къарияр гъакI лигим жезвай-ди я...

Къив гуз, зуърне далдам мадни худда гъатна, перизадайри Катрамакандин вили, михьи, цавара лепе гуз, Степан халудин кIвализ гъа и юкъуз пакъвни гудайвал хъана.'Садбуру лагъана хьи, цлар къурун тавунмаз накъв гун хъсан туш, амма гзафбуру маса фикир лагъана: куьн гъахълу я, эгер и кIвал къакъан кIвал хъанайтIа. АскIан кIвал гъа са юкъуз эцигна, адаз накъвни гуз жеда, адак рак дакIарни кутаз жеда. ИкI мадни хъсан я, вучиз хъсан я лагъайтIа, са юкъуз эцигна куьтгъай, цлар марфадик жат тавур кIвале ламар, къирхаяпъар... гъич са гъашаратни жедач...

— Я стхаяр! Я жематар! Зун сувагъчийрпн брига дир жезва! — гъарайна Насруллагъ муаллимди садлагъана. — Эгер къе са кIвал сувагъни гана кумягъиз тагайтIа, зун мад Насруллагъ жедач! — ахпа ада къуд пата вил экъуьрна, гъарай хъувуна:

— Школникрикай са десте гадаяр зи патав!

Хкажиз туна шалварар метIерилай внниз, чун, са вад-ругуд гада, Шибил Шабан, чунай Насруллагъ муаллимди палчух гъялна кIанзавай вире.

Къецил кIвачер, на лугъудай вергерн кузва. Эрчи кIвач акъудайла чапла кIвач палчухда акIидай, чапла кIвач акъудайла эрчи кIвач.

— Лигим хъана кIанда, товаришар, лигим, — лагъанай Насруллагъ муаллимди. — Керпичар атIудай палчух колхоздин яцари гъялнани? Гъялна. Исятда, чан б* лаяр, яцар арабадик ква, къуй куьн жунгавар хъуй, вердиш хъухъ! Ахпа квекай гъикI хъайитIани яцар жедай-

ди я. Кисз кпекай генерал ар жедай \ып м.;ш А виле дIам!

Гъатнай чун сад-садан гуьгъуьна, ^чк'ынчIаи чун и вире, ктад хъанай чи шалварарни, неремарни. Юкъвак къван къарада хъанай чун! Вични гъихътин къарада?! Кендирагъ хътин. Акунриз мум хъиз аквадай, амма кендирагъдилаини писди тир, виртIеднкай хъиз чIунар хкатдай къарада! Чаз чун чир хъижедачир. Хъуьреп жедай чун, гъа къарада акIана амуьбан чкадал, тск-туьк келле-келледизни ядай чна! Гъун бес, жунгавар туширни? Насруллагъ муаллимни са яргъи тIвал гъиле къуна, вирин къерехрилай элкъез, палчухда акIана амуьзавайбурун къуьнер ягъиз ва гъа са гагъда зарафатарни ийиз:

— Вун и Истипаназ кIвал эцигдайла икI къенвайди, пака колхоздин арабадик гъикI жеда?! Гъи-и-иш!

Са арадилай Насруллагъ муаллимди чав перемарни хтIуниз тунай.

I Эверна зуьрнечидизни далдамчидиз, лагъанай хьи, а куьне язавай зегъримар туьнт макъамар инал, и зи жунгаврин патав ягъа!"Къуй ибурун иви пфирай! Макъамар ягъун, товаришар, регъят кар я, амма ам низ язаватIа чир хъун, четин кар я!

Зуьрнечидини далдамчиди башламишной къуршахар къадан макъам ягъиз! Па л>гъудай, чаз чквас-аквас дакIуннай чи мускулар, чакай гъардакан са пагъливап хъанай.'Гагъ са къуьн вилик ийиз, гагъ муькуь къуьн вилик ийиз, хуру ацIай нефес къачуз, гIишпкай гъекъ"-дин ккIалар аватиз, акваз-акваз чна Iа Iчухдин вир гъялна куьтгъанай.

— Во-о-гъа-а-аI — гъарайнай Паср\и,агъ муаллимди. — И Пилидии жунгав гъим хъурай? Валлагъ заз куьн чир хъижезмач!

ЭкъечIна чун вирай, кагнай булахдал, къайи цъяй чуьхвена, яру газарар хъиз хъана, чIехибурун патав хтайла, ктуна вичин вилик, Степан халуди чухвапай чу и къажгъандин патав. Къабустан-бани ацукъпавай анал, Хелеф халуни ацукънавай, председатель Пдрис хал^нп. Абур са пад михъиз канвай канабдин куьгъле рухунал ацукънавай. Вични са кIусни хъуьтуьлди тушир, акси-на, къул хъиз мягкемди тир. И рухунал ацукъунилай векъерал ацукъун виш пай хъсан тир.

Акъудна къажгъандай са ятур якни сцигнай чи ви-

лик, гьардаз са кур шурвапи. Са пад канван рухунал ацукьнавай чна, чехибуру лугьудайвал, бисмиллагьни лагьана, кьуна гьиле ц|акул яна хьрак чранвай чими фан са пад, куьткуннай чна ам шурвадиз, т|уьнай чна ст|ал амай кьван шурвани, адаз куьткуннавай фуни, жакьванай чна ятурдин к|арабни, т|уьнай чна мадни Хелеф халуди гайи ширдан-мирдапни, хьванай чна гьарда мурк хьиз кьайи са ц|иб ядни, гьа са юкьуз яц|уни хьана, кьуватлуни хьана, 'кьарагьнай чун кьул хьтин рухунилай.

Кьарагьна рухунилай, кьуьнер юзурна, акьатнай чун деминиз. Ч|аганай чун михер хьиз! Хьиткьинзавай зуьрне-далдам! Шибил Шабан! Насруллагь муаллимди чун гьардан са гьил кьуна, деминиз гьик| акьуднайт|а, чна дуьз зур сятда гьик| кьуьлернайт|а, чаз кьив гьик| гуз хьанайт|а, кап гьик| ягьиз хьанайт|а, рик|ел хкваш, Шибил Шабан! А кьуьл аварбур чун тушир... кьуьл аварбур сифте сефер цав акур катран шарагар тир, абур вили лепейрин синерал хкаж жез, чеб катран шарагар тирди гьисс ийиз, сирнаварнай.

— И кьуьл авур аялрикай газетдиз кхьин тавуна жедач! — вири санал и гафар лагьай касдихь элкьвена. Буйругь гайи хьиз, садлагьана. Кьалабулук «ваз, са гьихьтин ят|ани аламат хьайи хьиз!

На лугьудай рагь авай цавай к|ал-к|ал хар кьванай, на лугьудай межлисдавай гьар са касдин винелай са леген мурк хьтин яд иличнай, чи мехьер, чи мел, чи зуьрне, далдам, чн «Перизадаяр», чи зарафатар, чи рахунар... вири кьана, чи сесерни кваз дегиш хьанай. Са хейлин вахтунда са касдайни са гафни акьатначир ва эхирни Насруллагь муаллимди а гафар лагьай касдиз нк| жаваб гана:

— Вун хвашкалдн чан стхадин! Лагь ви чандиз вуч к|андат|а! Багьишламиша, лагь вп ширин чандиз в|ч к|андат|а... Вун мухбир тушнп?

— Зи чандиз са ратарни руфунар какахьнавай шиш! Ваз зун чидай хьтинди я хьи!

Шибил Шабан! Вунани за гьа арада гагь шапкайрпв, гагьни перемдин ценеривди гьекьер михьзавай. Рик|ел хквезвани? Чун кьведни Насруллагь муаллимди мухбир лагьай и касдиз мягьтел хьана килигнай. Чаз ихьтин зур|а мехьер, шадлух, чк|улди хьиз ат|ай ам вуч инсан ят|а чириз к|анзавай. |Чун адаз акьван килигнай хьи,

вил мич| тийиз, ят|ани чаз адай са аламатни акуначир. Адан са гафуну, адан садлагьана пайда хьуни, чи хуьруьн инсанрин кефийар дегишарунин себеб вуч тирт|а? Адан аламатдин кьуват гьина чуьнуьх хьанвайт|а?

Гьа и арада акунай чаз, Идрис халуди Кьабустапбадин япал вуч ят|а кушкушзава ва ахпа ван-сес алачиз са патахь пад гузва, кьулухь вил ягьиз катзава. Амма адавай са акьван яргьаз катиз хьаначир./Мухбирдиз ам председатель тирди чизвай жеди, гьавилай, теспача хьана, ам Идрис халудин гуьгьуьна, чун лагьайт|а вири санал адаз вичиз килигна. Рик|ел аламани, Шибил Шабан, а мухбирдин чинар нер алай, ахьтин нер алай хьи, адаз килигунивай килигиз к|андай. На лугьудай нер ваь, гуьнедин синел тум чилиз яна ацукьнавай тарта кпц| я. Мухбирдин вилерни шуьк|уь, гьвеч|ибур тир. Гзаф сад-садав агатнавай. Чулав, зурба спелри сив михьиз к|евнавай. Чин рик|ел аламани? Чун к|вале чи самовардин кьвалаз килигдайла а мухбир рик|ел хквез, хьуьредай кьван вуч тир! Акунар анихь акьвазрай, ада вичин ширин чандиз ратарни руфунар какахьнавай са шиш к|анда лагьайла, чахь лап хьуьруьн акатнай. Акатнайни? Чи юргьунвални акьатнай. Вични вичин ширин чандиз к|анзавай шейьрни сад хьтибур тир ман! Мухбир низ акур тир? Газетрай ван хьанай.

/ Атана, варар ахайна, Идрис халудиз рекьел экьеч|из к|андай арада, мухбирди садлагьана чукурна, Идрис халудив агакьарна, чина хьвер аваз, адан гьиликай кьуна куьгьне дустуни хьиз, ам суфрадин патав хкана, вичин портфель алай чкадал ацукьариз чалишмнш хьана.

— Аку Идрис халу, — лагьана ада. — Я за вун галачиз са к|ус як недач, яни са хуп| ички хьвадач. Зун иниз инал вун ава, лагьана атанвайди я, тахьайт|а зи инал вуч авайди я? Ваз зун туна катиз к|анзаваз тахьуй?

(Идрис халуди кьуьнер агажна, гардан к|ирна, адай гаф акьатнач ва ада эхирни, садлагьана низ ят|а гьарайна, са халича гьиз туна, са столпи, стуларни гьиз туна, недай шейьрни, хьвадайбурни гьиз туна. Ахпа мухбирни, Степан халуни, Насруллагь муаллимни внч, кьилди са таран к|аник ацукьна.

— Ажеб хьсан чкадал ала к|ь хуьр, — лагьанан мухбирди. Ада nera т|уб экьуьрна алава авуна: - Вуч гуьлуьшан чка тушни? — Ада кьултухдай са тет-

радни къелем акъудна.'—И суалриз жавабар гъазур ая, Идрис халу, ахпа зи рикЛелай алатда... Ви бубадин тIвар, ви тIвар. Вири халисбур. Вуна прдссдатслвиле кIвалахиз шумуд йис хъанва, куьне хуьзвай мал къарадин къадар. Рекъемар. Шазан йисуз, цIнин йисуз... Шумуд бригада ава... гъар бригадада шумуд къил ава... Гъикъван нек маса гана кIанзава, гъикъван як маса гана кIанзава. НскIедин ягълувилин къадарни абизателна кхъена кIанда, ваз муьтIуьгъ са нехрбандин ва я са чубандин тIварни яхъ, за адан шикилни газетдиз акъудда.

Идрис халуди чина биришар тупа ва язухдиз къил галтадна.

— Ваз минет хъуй, и кIвалахар вири бухгалтердиз чидайбур я, гъадавай хабар яхъ. Чубан лагъайтIа, инал Мурадхан алазва, гъадакай кхъихъ.

— Ада фермадал кIвалахиз шумуд йис я?

— Дидеди хайи йикъалай... Фермадал лагъайла... Хиперив хъана...

— Дяведани хъана хтананн?

— Ваъ. Дяведиз ам тухванач.

— Вучиз?

— КIвачер какурбур я... Халатда, лугъуда.

Мурадхан халудиз и гафар ван хъана ва ам сив ахъа хъана, вичин еке сарар экъисна, эвел катрамаканвнйриз, ахпани мухбирдиз килигна... вилерин кIаникай килигна, садра агъ чIугуна.

Мухбир лагъайтIа, садлагъана кIвачел къарагъ хъувуна ва вичин портфелдай фотоапарат акъудна, Мурадхан халудин патав атана.

— Огъо-о-о! — гъарай акъатна адай. — Вуна икъван парталар вучиз алуКIнава. я залумд хва? Вахъ гуьлле акачдайвал туш хъи! Вун икI гъикI къекъезва? КIаникай алай рехи перем туна, амайбур вври хтIуна... Пинеяр...

Зурзун акатна, кичIез-кичIез, ввридалай винслай алай чухва, адан кIаникай алай хилер галачир кIурт, адан кIаникай алай сун жигет, адан кIаникай алай персм,.. са-сад хтIуниз, чилсл эцигзавай Мурадхан халудиз килигзавай Насруллагъ муаллимдн къил галтадиз-галтадиз лагъана:

— ЧIул ахъаймир, кIвал чIур хъайи кас... Шалвар' тур...

Перемдин хилевдн гъскъ михъпа, къуьпср агажна, I ;п ь идаз, гагъ адаз килигнз, гъил-гъилел алIадиз ва гъамиша сарар экъисиз, Мурадхан халу мухбирдин вилик акъвазна. ЧIагана акъвазна.

— Эвелни-эвел жуван уьмуьрдай са интересшж суьгъбег ая, — лагъана мухбирди. — Заз герек я...

Мурадхан халуди вичи шаз ваъ, адалай вилик йисуз са хипен кицI, пехъини хъанвай ва къудурмишнн, гзаф зурба са кицI гъикI къенайтIа лагъана. Мухбирди адавай вучиз къенайтIа хабар къуна.^Мурадхан халуди жаваб гана хъи, а кицIи са хипен гардан атIанай, а кицI пехъи хъанвай.

— Ихътин ихтилат кхъена виже къведач, — лагъана мухбирди, — са маса ихтилат ахъая.

— Валлагъ, исятда маса ихтилат рикIел къезвач, ■ — лагъана Мурадхан халуди мадни гъекъ михъна, — са маса сеферда ихтилатда.

Мухбирди Мурадхан халудин гънле чилеллаи чумахъ вугана, адан бармакни дуьзарна, адан перемдин хевни винизна, адан цIвелерни эвягъна (вичин рекъинив) ахна шикилар ядай аппаратдал тIуб туькIуьриа, икI лагъана:

— И къацу вил хътин чка аквазвапи, гъа иниз килигиз хъухъ! РацIамар акI агажмир, я залумд хва! Секиндив килиг, ваз аждагъан аквазвач! Къил агъузмир, я залумд хва! Гила цавун юкъваз килигзава гъа-а! Са тIимил агъуза! Агъуза! Вилер акI экъисмир, я стха! Ви кIвал чIур хъуй ви!

Мухбир мадни атана Мурадхан халудин патав ва адан къил вичиз кIандайвал туькIуьрна, а паталлайцур къалурна, гъа цуриз килига, лагъана, яргъал къакъатна, мадни аппарат Мурадхан халудал туькIуьрна.

— Гила хъвера-а! Хъвера! Ваз хъуьрез чидачни, кIвал чIур хъайи кас! Садра хъвера тIун! Мурмурармир! Хъвера! Хъвера-а-а! Валлагъ халис сев я!

Мурадхан халу чашмиш хъанвай ва гъавилай ада вичизни хабар авачиз, садлагъана мез акъудна, ахпа сив ахъайна, са гагъда гъа икIа акъвазна.^Эхирнп вичел хъуьрезвай инсанар акурла, вич вичел хтана, ада къилеллай бармак хутIунна, вири къуватдивдп чилел гъалчна.

Гъалчна чилел бармак, ада вуч ятIа лагъана, амма инсанрин хъуьредай ванцин гъилияй адан гафар садазани ван хъанач.

Мурадхан халуди тадиз вмчин парталар кІватІна, кЪужахда кЪуна, жемят сскин хЪхЪайла парталар чилел зхцигна, са гЪилив бармак кЪуна, муькуь гЪил виллик авуна, виридаз ван жедайвал гЪарайпа:

— ХЪвера-хЪвера-хЪвера! Зи нефес кЪунва... ида, хЪвера!!!

! Мурадхан халудихЪ акъван кЪалабулух акатнавай хЪІ, ада вичин парталар терсина алукиз башламишна ва адалай бугЪ алахЪзавай.

— ИхЪтин кЪелет мад хЪувуртІа зи буба вак хЪуй,— лагЪана ам кЪажгЪандин патав ацукЪна. — ВаллагЪ чан хкууддай... ХЪвера-а-а!

— Гила куьне, играми Степан Семенович, — лагЪана мухбирди, — зи са кЪе суалдиз жаваб це.

Чун вил мичІ тийиз Степан халудиз килигнай. Яраб а мни Мурадхан халу хЪиз, чашмиш жедай жал?

Мухбирди вичин дафтардин цІийи чин ахЪайна ва чарарци арада кЪарадай ятІа, фитедай ятІа хЪанвай са пеш туна. Ахпа ада гЪиле кЪелем кЪуна, Степан Семеновичалай са вил аладарна. Ви рикІел а югЪ гЪихЪтинди тиртІа аламани, Шибил Шабан?

ДагЪларин кЪа'кЪан, кЪецІил кукІушрилай темпел-І сипел цифер галчІур жезвай, амма Катрамакандин вили пава элцифай рагЪ авай. Пакадин югЪ умун жедайди хабар гузвай гуьлуьшан рагЪ. Са нин пунадал ятІа хиперини кІелери гЪарайзавай ва чи субайрин кІвенкІе жедай шиш крчарин лацу кЪунар гуьнейрин пелериз экЪечІзавай, Катрамакандин кЪуза патавай гЪамга булахри шуьшейри хЪиз, экв гузвай...

Степан халудин кІвалин патав кІватІ хЪанвай вири катрамаканвийриз са дерт авай: и мухбир лугЪур залумд хва ииай мус алатдатІа? Абуруз манияр башламишиз, межлис-мехЪер хЪийиз кІанзавай, амма мухбир хЪфин тавунмаз жуьрэг ийиз жезвачир. Вири кис хЪанвай. Мухбир лагЪайтІа, Степан халудиз килигзавай.

— Буюр, Степан Семенович, — лагЪана мухбирди. — Куьн ина гЪикІ кЪаршиламишнатІа са кЪе гаф...

— Зун катрамаканвийри чпин хъавиле, стхавиле кЪабулнава, заз кІвал эцпгнава, зун абурулай гзаф рази я. КЪадарсуз рази я, — Степан халуди вичин чІарарилай гЪил алтадна, пІапІрусдайни гумар акЪудна, ахпа вичин цІвел чухвана. Адак гЪич са кІусни кЪалабулух квачир.

— Куь уьмуьрда гЪихЪтин дегишвилер хЪанватІа са кЪе гаф...

— Зун Псковдай я... ана дагЪлар авач, исятда зуи дагЪлара ава, заз абур гзаф хуш я. Ахпани, дяве жедалди зун кЪецІи тушир, гила зун кЪецІн я...

— ЧухсагЪул,— лагЪана мухбирди дафтарда к. \н-иарна ва сад-лагЪана Мурадхан халудиз гЪарайна:

— А на гЪида лагЪай ратарин шиш кЪезвач хЪи, я сев стха!

Эхирни акуна хЪи, и мухбирдин фикир кЪе инлай алатун туш, катрамаканвийри башламишна Степан халудин кІвализ чпин савкЪватар гЪиз. Мухбирдинп а савкЪватар кХьиз башламишна вичин дафтарда. Гзаф-бур и кардал нарази тир. Амма мухбирдиз нивай вуч лугЪуз жеда?

Сада са хеб, сада са цІегЪ, сада са мес, сада са юргЪан, сада хЪуьцуьган, сада са перде, сада са текне, сада са саф, сада са еб, сада са гичин, сада са квар, сада са фирчин, сада са кІар, сада са цІиб, сада са сини, сада са хунча-шураяр, птикар, са чанга, чохмах, гуьлуьтар, сада са дасмал, сада са саж, сад са леген, сада са афтафа, сада са тиян... Чи КЪабустап-бади са кул ни вичи раснавай са кЪеб гЪанай. Мурадхан халуди гЪерен зурба крчар гЪана, айвандин цІал алкІурна, Идрис халуди кЪавал акЪахдай са гурар гЪана, им, лагЪана, вичин патайни я, колхоздин патайни, мегЪуьн кІарасрикай авунвай эбеди гурар я.

НасруллагЪ муаллимдин папа са куьгЪне рух гЪана. Акъван куьгЪне тушир, кІвалин чиле тахЪайтІани, айванда экІя ийиз жедайди тир. Ам ада вичин гЪиливди кІвалин чиле экІяна. Бес чна вучнай, Шибил Шабан? Чна кЪевдани санал кЪула цІай авунай ва Степан халудин кІвалин гурмагЪдай бурма-бурма гумар акЪатиз башламишна.

Ахпа кЪавал демернай, кЪуьлернай. КЪавал тІа-ратІарни акІурнай.

Степан вич лагЪайтІа, яргЪал кЪакЪатна, вичин расу чІарарилай гЪил алтадиз, вири и кІвалахар ахвар ятІа, гЪакЪикЪат ятІа хиялиз, пагЪ атІай хЪиз, гагЪ кЪам чухвазвай, гагЪ цавуз килигзавай, гагЪни вичин кІвализ! Ахпа вирида санал Степанав кЪуьлиз тунай! КЪе гЪилни виниз хКажна, чин хЪверай ацІурна, Степана кЪуьлнай,— гардан гагЪ и кЪуьнел, гагЪ а кЪуьнел вегЪнз,

гъамиша санал кІвач гъаЛчпз... адаз катрамаканвийри хъиз къуьлнз кІан хъапай. Залум Степан... гъасятда жеч эхир!

— И кІвализ кимиди са дишегъли я, — лагъанай Къабустан-бади. — И гаф лагъайдалай къулухъ виридан арада къызгъин гъуьжетар башламиш хъанай. Садбуру лугъузвай хъи, къуй Степана фена вичиз са матишка гваз хтурай, са масадбуру лугъузвай хъи, герек туш, нсятда виринра хендеда папар я, гъа чибурукай сад адал плитна тан чна, вассалам! Къуй касдиз гъавая зегъмогар, яргъал рекъер тахъурай...

Шибил Шабан! Играми стха, заз акІ чида хъи, уьмуьр вичин гелеваз физвай. Адахъ эвел заманадилай пнихъ мукъуфдивди ахгармишнавай ва гъамшиа яшайишдшІ, марнфатдин диб хъапвай къанунар авап. А къанунар чІурзавай гъич са касни авачир, абурал вирида амалзавай, ва гъавилай за лугъузва хъи, уьмуьр вичин гслсваз авахъзавай...

Чубанар чпин яру хъукъвай инидин ва я чумалдин чумахърал къару тир.

А чумахърал абурал чпин суьруьдин къадар кхъенвай. ГъикІ кхъенваз жедайтІа рикІел аламани, Шибил Шабан? Шиш тиедин са къвалал варзни гъед атІанвай (Катрамакандин чукІулрал жедай эмблема) чукІулдалди чубанри чпин хъукъванвай чумахърал къацІар атІудай. И къайдада абурал гъерерин, хиперин, цегъерин, къунарин, кІелерин, бацІийрин, ацазвайбурун, чІурубурун... виридан къадар кхъенваз жедай.

А чумахъар абурал гъисаб ктабар тир.

Чубанри чпин шиш ва миргин хътин крчар авай къунаралдини, чахмахдин крчар алай гъерералди дамагдай.

Чубанри чпин тарта кицІералдини дамагдай.

Чубанри чпин япунжидалди ва я бармакдалди санани, садрани дамагдачир.

Чубанри зегъметдин йикъарин гъисаб къадачир. Хипер хуьн абурал кІвалах тир. Ата бубайрилай амай баркаллу кІвалах.

Гъукуматди чубанрин вири кІани дакІанвилер къилиз акъудзавай. Чубанрин аялар институтриз, техникумриз,

пешекарвилини мектебриз гъахъдайла, абур патални регъятвилер яратмишзавай. Абур чубанрин балаяр тирдп рикІелай ракъурзавачир. Хипери чпин кІани къадар, жедай къадар кІелер хазвай ва чубанри абуровай артух кІелер хун истемешни ийизвачир, ахътин фикир чубанрин къилизни къевезвачир.

Виридалайни гзаф чубанрин рикІ алай кІвалах мугъман къабулун тир. Пунадал патан кас атайла, абур акъван шад жедай хъи, абурал атай касдиз чпин гегъенш, жумарт рикІерин вири няметар ачухдай. Чубанри чпин натав атай кас гъил ичІиз рахкурдачир, адав я са цел ниси, я са цел мукаш, я са кІел, я са гурцІул... са вуч ятІани чпин патай савкъват вугудай.

Гъа икІ Катрамаканда уьмуьр вичин гелеваз фидайла, бирдан Катрамакандин цавун юкъни-юкъвал, вичин алахъай гуьлуьшан юкъуз са цІайлапан янай. РикІел аламани, Шибил Шабан? Мурадхан халудин шикил газетдиз акъатнавай. Мурадхан халу са сятда гъа санал акъвазна (суйди тухвана) газетдиз килигнай. Ам къвала гъуд эцягъайлани вичел хтаначир. Ахпа вич вичел хтайла Мурадхан халуди вичин чумахъ чиле акІурна, алукинай адал вичин бармак, элкъевез вичин бармакдилайни чумахъдилай, къив гуз, къеве гъил лекъер лувар хъиз ахъайиз, къилелай бугъ алахъдалди къуьлернай. І Ахпа ада макъам дегишнай: са гъил спелдал, муькуь гъил къамал эцигиз, хкадарнай, акІ хкадарнай хъи, са арадилай адай гъекъ авахъзавай. Хипериз, и аламатдикай кичІе хъанай, лугъудаДВекъ тІуьн акъвазарна, къилер хкажна, мягтел жез, абур Мурадхан халудиз кнлигнай, 'амма абурал квекай хабар авай?

Вири катрамаканвиар Мурадхан халудин шикилдиз гъейран хъана килигнай. Ам шикилдай гзаф яргъариз килигиз аквадай, амма адаз вичиз чизвай хъи, шикил ядайла, мухбирди адав Хелеф халудин цуриз килигиз тунай. Шикилдин кІаникайни са шумуд цІар кхъенвай: «Яру партизан» колхоздин кІвенкІвечи чубан Мурадхан Алигъажиев. Баркаллу чубанди алай йисуз гъар са виш хипен къилиз вишни къад кІел къачуда лагъана гаф ганва».

РикІел аламани, Шибил Шабан? Чун Къабустан-бади гъар гатфарихъ гъар зулуз пунайрал ракъурдай ва чнани чубанриз алахъдай куьмекардай: хуьряй абурал нродуктар гъидай, абурал кІарасар хадай, абурал куьгъ-

не парталар хкана, абур патал дегишлүхдин парталар тухудай.

Рикел аламани, Шибил Шабан? Айгъур алажайдалай кьулүхъ и Мурадхан халу чаз даклан тир, амма газетдиз шикил акъатайла, чаз адакай регъуь ятла, кичле ятла... са гьикI ятла жедай, вучиз лагъайтла, гьар ннн хъайитлаиши шикил ктабра, газетра тежедайди чаз малум тир.

СтIал Сулейманан шикил, Хуьруьг Тагъиран шикпл ктабда авай, вучиз? Вучиз лагъайтла, абур шаирар тир. Шаирар хъанвай. Шаксуз Мурадхан халуни са затI я, тахъайтла адан шикил газетдиз акъатдачир.

Шикил газетдиз акъатайдалай кьулүхъ Мурадхан халу Катрамакандай кумайрал гьикI хтанай? Цийи бармак, цийи чекмеяр, цийи китель алукина... хурудални са медаль алаз.

Хелеф халуди фус ацалтна кьил галтадзавай. Гъяз кьвезвачир адас и кIвалахрикай са кIусни. Мурадхан халуди и кар кьатланвай ва Хелеф халудин хъилий ада вичин жибндай агъдин яйлух акъудна, гъиле кьуна, са гагда Хелеф халудиз килигна, уьгъуь яна, ахпа адалди нер миьна, секиндиз яйлух кьуд кьатна, жибинда хтуна, кис хъана, мадни Хелеф халудиз са вил янай, рикел хквезвани, Шибил Шабан? Акунай хъп, впчикай юлдашриз хъел кьвезва, ада вичи-вичикди мурмурнай:

— Цару кицпи и дуьньядал са югъ такуна рекъидай туш... Хъиткьинзава... Куь шикил янач лугъуз за вучда?... Куь хъилий зун а Москвадиз гьикI фидатла аку куьне...

Са Хелеф халудиз ваь, муькуь чубанризни адакай гъяз кьвезвачир. Чубанар адет яз, санални, садрани гаф рахадачир. Абурухъ ата бубайрилай инихъ бине хъанвай кьанунрин ктаб авай: хипери гьикъван кIелер хайнтла вири саламатдиз хуьн, хиперилай гьикъван сар тваз хъайитла, вири гьукуматдиз маса гун...

Мухбирди чубанрин кьанундал ягъанатнавай, атабубадила амай кьанундал. Мурадхан халу и кардал шад хъанвай. На лугъуди икъван чIавалди чубанри кIелер чуьнуьхзавай ва я рекъизвай, гила Катрамакандиз Мурадхан тIвар алай са зурба пак кас пайда хъанвай, ада вич виридаз чешие кьалурзавай... Чубанри вирида кьилер галтадзавай.

— ■ А хъархъун балабан хътин мухбир акурла ял

кьур, Москва акурла ви гьал гьикI жеда, залумд хвал>— жузуна Хелеф халуди.

— Гила зун вердиш хъанва, — лагъана Мурадхана.

Ахпа вичи алукинавай цийи парталар хтIунна пунадик туна, куьнебур алукина, ада са затIни тахъай хъиз, секиндиз ихтилатиз башламишна:

— Аппаратдин къацу вилиз килигдайла рикелай хъуьтуьлвал фенай, алатай кар я, гила за дуьз лугъун квез... А къацу виле са вуч ятла ава жеди... Шибил Шабан! Чун пунайрал алайла райондай чIехи ксар атайвал рикел аламани? Няниз мукьва, суьруьяр уьруьшрай хтайла. Атанвайбурун арада гъа чаз акур мухбирни авай. Гила адан вилерал айнаяр алай. Атанвай муькуьбур вири лацу якIарин инсанар тир, вирини риклиз чими, цийи парталар алай, атирдин ни кьвезвай инсанар. Ихътин инсанар жедайди ни хиялнай? Сив ахъа хъана килигнай чун абуруз. Абурун пIузарарни кваз назик, пIиняр хъиз ярубур тир! Гъилер лагъайтла, на лугъудай якIукай ваь, живедикай я, гъиле кьурла къацIуз, цIраз кичле жедай. Абуру чав са-садав гъил вуганай. Чубанарни вири кIватI хъанай пунайрал. Им вуч хабар ятла чирна кIанзавай. Садлагъана икъван инсанар вучиз атана акъатнаватла? — хиялзавай вирида. Мадни дяве кьарагънаватла? И садрани чинриз атана акъат тийидайбур, садлагъана са рамаг атана акъатунин сеbeb вуч хуй? Атанвайбуру гьелелиг чи кицIерин тарифарзавай. ^КицIери лагъайтла, чошн кьилер вилик пацарал эцигна, мугъманриз хъел аваз килигиз, чубанри чпиз квет мус гудатла, гуьзлемишзавай.

Ахпа мугъманри башламишна чи кефир-гъалар хабар къаз, гьикI дуланмиш жезватла рахух лугъуз. Са кимивални авачиз хъана, вири лап вижеваз дуланмиш жез хъана, хабар кьунни еке кIвалах я, чухсагъул! Куьн атуни асул сеbeb лагъ, стхяр. Абуруз Мурадхан халуди хиве кьунвай мажбурнама гьикI кьилиз акъудзаватла чириз кIанзавай. Кьилиз акъудиз жедайвал яни, гъазур хъанвани?... Гъайвандаррин вилик гзаф еке везифаяр акъвазнава, лагъана.

Абур рахадай арада чубанри пунайрин вилик кьуд кIанчI эцигна, абурун винелай лит экIяна, мугъманрикай садазни такур, цийи жуьредин стол расна. Мугъманар гъа и столдихъ ацукьарна, абур чебни, кьаншар пата кьванерал ацукьна.

Шибил Шабан, вунни зун виридалай вилик ацукънай. Къванерал бармакар эцигна, чун чи бармакрал ацукънай. Рикел хквезваниР'^Мухбир, чаз чидайди, гъа сифтедилай, мадни Мурадхан халудиз вил мичИиз, вичин чехи тлуб тик къаз, хъуьрезвай. Ахпа гафни талгъана, агатна ам Мурадхан халудив ва вичин къватИдай илан хътин са затI акъудайла, Мурадхан халудин вилер экъис хъана.

— Буюр, чна гаф, кIвенкIвечи чубан Мурадхан стхадиз гузва, — лагъана ада иландин къил хътинди садлагъана Мурадхан халудин сивив агудна.

Акуна чаз, Мурадхан халудин пелез мадни тупIар-тупIар гъекъ акъатнава. Туьдни къурана, сурлупI инихъ, гадар жезва! Мадни вичи-вич квадариз тIимил ама и Мурадхан халуди...

Адан вилер иландин къил хътиндал алкIанвай. Им вуч хъурай? Язух къвезва чаз идан, амма сакIани куьмекиз жезвач чавай идаз. Гъа и арада, бахтунай хъиз, Идрис халуди лагъана хъи, чпи са гъвечIи собрание ачухзава. "Райондай атай са кас рахадайла, мухбирди Мурадхан халу динж туна, Мурадхан халуди сив ахъайна, неф,ес къачуна.

— Играми чубанар, — лагъана рахазвайда. — Къе чун патал гзаф шад гогъ я. Чун квехъгалаз икI, чин-чинал гуьруьшмиш жезва, им тIимил кIвалах туш... Заз къейд ийиз кIанзавайди куьне, хипехъанри, еке агалкъунар къазанмишун я. Хипехъанвал Катрамаканда йигин еришралди вилик физва... Куь хиперин къадар хъиз, куьне гъукуматдиз маса гузвай некIедин, сарин, якIун къадарни артух жезва. Квез баркалла!

Адалай гуьгъуьниз Идрис халу рахана. Эхирни Мурадхан халудиз гаф гайила, чубанри башламишна зафаатариз:

— Са кфил ягъа, Мурадхан!

Мурадхан халу чIарни юзуп тийиз ацукънавай. Ада мухбирди вичин сивив агудай иландин къил хътиндакай фикирзавай жеди. Ахпа акуна чаз, ам къарагъна, литин столдин патав фена, Рахаз кIанзава. Чубанрин вилик! Вири кис хъана, вил мичI тийиз килигна Мурадхан халудиз. Ламраз дуьз гъач лугъуз тежедай Мурадхан речъ рахарвал я! Яб акала! Яб акализ хъана чубанар, амма Мурадханай гаф акъатиз хъанач, **сивни** ахъайнава ида, вилерни мичИиз, ахъайзава, амма **са гафни акъатзавач...**

50

— Билбил хъиз рахазва, Мурадхан, — лагъана ни ятIа.

Мурадхан халу вич-вичел хтана, ада гъутуз са уьгъуь яна, гъа уьгъуь ягъай капашдивни гъекъ миьхна, чуьхуьз-вай хъиз, гъилер сад-садалай алтадна, эхирни зурзаз-зурзаз, икI лагъана:

— Вуч хъуьрезва куьн? Гъуьн? Гъун? Гъан? Хвеш-хвешар акатна... Гъуьн? Гъун? Гъан? —■ кис хъана, ада гужуналди давамна. — Пехил я ман! Агъа-ан, гъа Месковдиз зун гъикI фидатIа аку...

ИкI лагъана, чандиз регъят хъайи хъиз, ада сарар экъисна ва хъуьрез-хъуьрез хтана, ам вичин бармакдал ахцукъна.

— Эл-ле-ле-ле! — гъарайна Идрис халуди. — Им вуч лагъай чIал я, я стхаяр?! Атайбурун вилик къванни беябурмир ман чун! Хъша, рахух, Мурадхан! Элкъвена хъша, Мурадхан! Зун нивди я?!

у Мурадхан халу мадни кIвачел къарагъаила, чубанри лагъана, хъи, и мелайикдиз ухшар Мурадхан рахадайла, билбилар кис жезва, адан бубани гъа ихътин камал эгъли инсан тир. КIвачел къарагъай Мурадхан лу-урп авуна ахцукъна. Ада гъа ацукъай чкадила вири къуватдивди гъарайна:

— ГъикI лагъанатIа, гъакI ийида за... Вассалам, шут тамам!

— Я чан стхаяр, — лагъана Идрис халуди. — Я чан стхаяр, са кIус низам хуьх ман! И тIул мус хкатда квекай?! Мадни са кас рахух!

— Зун рахада къве гаф! — лагъана мухбирди вичин тIишни, сивни какурна.

— Шибил Шабан! Вунни зун нефес къачун тийиз мухбирдиз килигнай.

— Зун, юлдашар — чубанар, мухбирни я, шаирни... ун, за Москвада кIелна хтайди я... Шаирвал, эхъ... Заз и Мурадхан стхадиз бахшнавай са шиир кIелиз кIанзава... Куьне ихтияр гайитIа...

Катрамаканда чан алай шаир низ акур тир? Чаз виридаз чан алай шаир аламагдин са затI хъиз чидай тир, вич лугъумир, ратаринни руфунрин шиш кIандай, вични самавардин къвалай аквадай хътин са кас я къван шаир! Чун вири ида вуч лугъудатIа хиялиз къах хъанвайла, мухбирди явашдиз са гъил вилик авуна, вилер Мурадхан халудаллаз а гъил садлагъана виниз хкажна.

Мурадхан, Мурадхан, игит Мурадхан...
Вун дидеди игит яз, хана, Мурадхан!

ИкI лагъана, ада айнаяр алудна, кьил тик къуна, вичин чIарарилай гьил алтадна, ацукънавайбурулай виридалай са вил аладарна.

— И гьамиша чахъ галаз авай, кIвачерни какур, дяведизни тefей Мурадханакай игит мус хъана, я стха, мухбир? — лагъана Хелеф халуди кIвачел къарагъна. — Им ваз са суал. Жаваб це.

— Залум Мурадхан... вун игит тирди низ чидай? — лагъана ни ятIа ва бирдан чубанар вири санал акI хъуьрена хъи (Мурадхан халу вични) на лугьудаи дагълар уьцIена. Им гзаф хъуьруьнал рикI алай няни тир. И мухбирдини лап шитзавай, валлагъ! Мурадхан дидеди игит яз хана... Чубанар, лап аждагъанар хъиз хъуьренай, стха. Вучиз лагъайтIа, и дяведизни тухун тавур, кIвачер какур, набут, гатун цикIизни кIуртар алукидай Мурадханакай Махачкаладай атай шаирди игит ийидайди низ чидай? Игит зарафат гаф тушир, чубанриз, гъар са касдиз игит лугьун адет хъанвачир. Райондай атай мугъманарни чина хъвер аваз шаирдиз килигнай, амма абур хъуьреначир. И чIехи къуллугърал хъун са акъван хъсан кIвалах туш жеди, Шибил Шабан, ахътин кIвалах вазни заз къисмет тахъурай, хъуьруьн къведайла инсандивай хъуьрезни жедач. Пехил туш зун ахътин инсанрал, чубанрин вилик гъа чубанар чеб хъиз дагълар юзадайвал хъуьрез тежедай!

Райондай атайбуру чи Къабустан-бадикай фермадин заведиш авунай.

— Хипехъанвал мадни кIвачел къарагъарна кIанда, — рахай-рахайда гъа и гафар тикрарнай.

Гъа и нянилай башламишна, чунни гьамиша хиперин суьруьйрихъ галаз санал, гагъ Мугъанда къишлахдал, гагъни Катрамаканда, яйлахда жезвай.

Чна гьикI кIелдайтIа ви рикIел аламани, Шибил Шабан? Чна рекъера кIелдай. Рекъера лагъайла, балкIандин юкъвал. Пунайрал. ЦIун патав, къванцел ва я кIанчIунал ацукъна. Ва гъа и къайдада кIелай таре чи рикIелай садрани алатдацир.

Чажь ктабарни дафтарарни къелем твадай мишин чанта авай. Цегърен хамуникай цванвай ва са шумуд йисуз целце амукубай нисидин ни къведай чанта. РикIел

аламани, чна а чантадал хипер ацадай, чантадикай кур ийидай ва бугъ алахъзавай, винел каф алай хипен некедидив фу недай. Виртедилайни ширин фу.

Чи чантада Катрамакандин авазар ядайкфил жедай.

Чажь суьруьяр авай — лацу, чIулав, цIару хиперин суьруьяр, абуруз чи кфилдин чIал чидай.

Чажь тарта кицIер авай, абуру дугъри инсандиз ампадацир.

Чажь чахмахдин крчарин, тум далудавай гьерер авай.

Чажь лацу крчарин, гьамиша чина кус авай, мегни лацу, вилер цIару, тумуниз пудра звар гана жедай, чуру метIерив агакъдай, вичикайни гьамиша ктIай цIегъедин ни къведай, такабурлу къун авай!

Чна чи чахмахдин крчар авай гьерер ккIурдай ва абуру яргъай этана, па-а-анхъ! авуна келле-келледиз япъайла, абурун крчарай цIверекIар акъатдай.

Чна гьерни къун садрани ккIурдацир, вучиз лагъайтIа, ккIидайла гьерез мензил герек жедай, къуназ ваъ. Чна гьер гьерехъ галаз ккIурдай, къун къунахъ галаз. Чубанриз ата бубайрилай амай ихътин къанунар авай.

Чи лацу къунан гарданда гьамиша куркур жедай. Чун адал балкIандал хъиз акъахни ийидай. Лацу къун чи виридан дамах тир. Ам гъеле бацIи тирла, адан крчар чими фан арада туна, хъуьтуьларна, звар гана, чубанри чпиз кIандайвал элкъуьрнавай. Суьруьдин къадар артух хъана кIандайвал гъар са чубандиз вичин суьруь гуьрчекни хъана кIандай.

Игьерер твадайла, чубанри абурун юкъварал сун башкIулар тадай. Амма хиперин юкъварал са башкIулни тадацир. Къунаринни юкъвар твадацир, амма цIегъерни хипер хъиз, михъиз твана, къецIиларна ахъайдай. Чубанрин, катрамаканвийрин адет — абуру эркеквиллиз ийизвай гьуьрмет тиртIа, тахъайтIа эркекдан къаматдиз къудратлувал гун тиртIа?.. Шибил Шабан! Чун Мугъанда дагъларихъ гъариб жедай. Жедайни? Дагълара амукузавай чи катрамаканвийр лагъайтIа, МIугъандавай чахъ гъариб жедай. Чун Мугъандиз гьикI рекъе гъатдайтIа рикIел аламани, Шибил Шабан? Зунни вун ваъ, вирия чубанар санал. Серкерди яна хипер гимредиз, рекъиз экъечIиз са югъ амаз, башламишдай абур гьисабиз. Къабустан-ба ацукъдай бередин вилик, Мурадхан халудихъ галаз санал, гъарма са къванцел ва абурун арадай хеб акъатдайла, вич-вичикди гьисабиз ва Iар

сеферда цуд тамам хъайила, абурукай сада, гагь-гагь къведани санал гъарайдай:

— Цуд! Цу-у-уд!

Ахпа абуру гъарда вичин гъилевай хъукъванвай чумакъдал са къац атлудай. И къацлар алай чумакъ абурун гъакь-гъисабдин дафтарарни жедай, бухгалтериями.

Са йикъалай эцигдай хучарарни литер балкларални ламарал ва гъатдай чун руг винеллаз, къибле патахъ рекъе. Хучаррин са хиле гурцлурлар жедай, муькуь хиле бици- аялар. Кватл жедай чехидалай гъвечидалди катрамаканвиар вири санал ва вирида санал чубанар Мугъандиз рекъе твадай. Дагъларай эвичидай чун дерейриз, дерейрай кламариз. Къубуйрилай алатиз, экъечидай чун шегъре рекъел, гагь муькъверилай, гагь ракъун рекъерилай алатиз, гъафтейралди жедай чун рекъе.

Мугъанда чна дул къачудай ва гатфарихъ элкъвена мадни хкведай чун чи масан дагълариз ва кфилринни кагулдиз ампдай тек кицлерин ванцел, хиперинни клелерин сесерал, са гъинал ятла, са ни ятла ядай тфенгдин сесинал, Катрамакандал мадни чи ата-бубайрилай амай ранг хквез, Катрамаканда куьлуь къванерилай башла-мишна Шагь-дагъдин къудратлу ва цларцлар гузвай куклудалди, вири-дуьзенар, тепеяр, дереяр, дагълар, къвалар ва рагар, Самурдин, чи хайи чехи вацлун гургурар, акваз-акваз, лезги авазрив, лезги гъайбатдив, лезги къудратдив ацлур. Садбур чилер тлимил ава лугъуз пашман жедай, катрамаканвиар лагъайтла, чилер гзаф ава лугъуз. Гзаф яргъариз экъечизавай чубанар! Гъа яргъариз фида лугъуз, гъа яргъарай хкведа лугъуз, абур фидайлани хкведайла Катрамаканда халис сувар жедай. Гатфарихъ чубанар къаршиламишиз катрамаканвийри чпин зуьрнеярни далдамар худда твадай. Анжах са зуьрнейрални далдамралди ваь, абур катрамаканвийри эвел замандин вирида санал лугъудаи ва лугъудайлани дагълар юзадай къудратлу манийралди къаршиламишдай! Насруллагъ муаллимди гъатта мектебдай са десте аяларни гъидай ва чи дустари, чина хъвер авай гадайри, яру парчайрал какур гъарфаралди кхъендай лозунгар виниз хкаждай: «Куьн хтана — рагъ хтана, чи играми чубанар, ура-а!» Лозунгар цавуз хкажиз, абур чубанрин вилик къведай, ва атана агакъна, чин-чинал жедайла, (клантла пуд чубан хъурай, Насруллагъ муал-

лимдиз къайгъу тушир) Насруллагъ муаллимди вичин вири къуватдивди гъарайдай:

— Яша-а-амишра-ай Катрамакандин чубана-ар, ура-а-а!

— ■ Ура-а-а-а! — тикрардай са десте аялри вирида санал ва вилик къилевай хипер кхунна, къулухъ катдай.

Ахпа Катрамаканда зуьрне-далдамдин, члагъандинни писпидин, къаргъудинни кфилдин ван гъатдай. Чубанрив ял ягъиз туна кланда лугъуз, хиперал хуьруьн гадаяр ракъурдай, амма са йифиз хуьре акъвазаи чубанар пакамахъ фад къарагъна, къуьнер агажиз, сад-садан гуьгъуьна гъатна, мадни дагъдиз, хиперал рекъе гъатдай.

— Ана гадаяр ава, къве юкъуз хуьре хъухъ, я Хелеф!

— Ваь, чан стха, ина къарай къведач.

— Вунни хъфизвани, Мурадхан?

— Ина рикл акъатда, ахвар къведач...

Шибил Шабан! Чазни ахпа хуьре къарай къведачир, чунни гъамиша клелерихъ галаз жедай. Чаз абурун язух къведай. Вучи-из? Вучиз лагъайтла, чан стхадин, абурун аял вахт гзаф куьруьди жедай. Са шумуд югъ! Ахпа абурун къайгъуяр башламиш жедай. Татугайвилер, жафаяр, гъижранар, кашар, мекъер, къаяр. Гъавилай, абурун аялвилин, гъа са шумуд йикъан хурамвални, зирингвални гуьзелвал вуч тир! Шибил Шабан! Риклел ала-мани, чун сифтедай клелер гъикл къугъвадатлакилигдаи. Мягътел хъана килигдай. Абур чпин дидейрихъ, цавухъ, чилихъ, гъар са валахъ, гъар са къванцихъ, чпин хъенерихъ галаз... куьхъ галаз хъайитлани къугъвадай.

Катдай клел дидедихъай, катдай ва дидедик, сиве къацу векъин пеш аваз, теспача хъана акъвазнавай дидедик къалабулур акатдай. Адаз акл жедай хъи, вичин бала катна дуьньядин а къилиз акъатда, амма са ара-дилаи, хъел хъиз, клел дидедин патав хкведай ва башла-м'ишдай адан сивиз теменар гуз, гъа идалди, на лугъудай, клеле вичин дидедиз икл лугъузвай: «Зун къугъваз-вай, чан диде, минет хъурай, багъишламиша, чан диде, мад хъийидач.»

Дуьнья гъикъван гуьзел я, гъикъван гуьлуьпан я, гъикъван авадан я, гъикъван ширин я! Вили цав, махпур авай чил, цавани умун рагъ... Яшамиш хъухъ къайгъу-суздаказ... къайгъусуздаказ... къайгъусуздаказ? Риклел хквезвани, Шибил Шабан, чав клелер абурун дидейри-

кай чараз хуыз тадай. И кар дегъ заманайрилай инихъ къанун хъанвай. Чаз, вазни заз а къанунар дегишардай ихтиярар авачир, стхадин. Вучиз лагъайтIа, хипер ацана кIанзавай. Нек маса гана кIанзавай, адакай чIем ийиз-вай. КIелери къуй векъ тIуьрай, нек ацана кIанда. ТахъайтIа, хипер куькарна кIанда, КIелерив хъваз туна жедач. КIелери векъ незвани? Незва. ТIуьрай. Чи япара жедайди гъамиша са ван тир. Сив-сиве туна гъарайдай кIелерин.

— Бе-е-е-е! Бе-е-е-е! Бе-е-е-е-е!

Абуруз нек кIандай.

Абур чпин дидейрихъ шехъзаваиди чаз чидай.

Чавай кIелериз са куьмекни ийиз жедачир, Шибил Шабан!

КIелери чпин дидейриз эверзавайди чаз чидай.

КIелериз чпин дидеяр мад нисинихъ аквадай. | Векъ тIуьна, уьруьшдай хтай хипер, гимредал са-сад ацадай ва ахпа абурал кIелер гьалдардай. Анжах ацан-вай хиперал. Хиперин хьирхьиш хъанвай мамара са стIални нек жедачир. КIелерини хипери сада-садаз мез гудай, виринриз, ахпа мадни, гииле чумакъ авай чуба»-ри абур сад-садавай чара хьийидай. Гъа и чара ийидай арада, дидеди вичин кIелез мадни тади къачуна темнар гудай, иллаки тумуниз. КIелени дидедин мамарихъ вири къуватдивди гелядай, адаз акI жедай хьи, вичи геляна лугъуз, дидедин мамунай нек авахъзавай хьиз. Адаз диде ацазвайди чидачир.

Гъиле чумакъар авай чубанри кIелер санихъ тухудай, хипер са масанихъ. Мадни чи япара гъатдайди гъа са ван жедай:

—■ Бе-е-е! Бе-е-е! Бе-е-е-е!

Диде патал шехъзавай кIелен ван.

КIелериз кашни мекъ фад чир жедай. Вучиз лагъайтIа, аял вахт, са гатфар тир, амни дидейрикай чара хуьзвай... Сад зур хипери чпин бала патал нек хуьдай ва чубанри ахътин хипериз нек чуьнуьхдай хипер лугъудай-

РикIел аламани, Шибил Шабан, хипери чпи чпин нек чуьнуьхдай. Угъривалзавай хипери, гъавилай абурун регъуьяр агъадай винел гъутувди ядай. ИкI адав чуьнуьхнавай нек ахъайиз тадай.

Хипер сес акъуд тийиз шехъдай. Абуру у-у-угъ, у-у-угъ ийидай ва абур вилерай накъвар къевез шехъдай. Гъамга хътин михьи ва чими накъвар!

РикIел аламани, Шибил Шабан, садра туьквендин къене са кило шекердин къимет дуьз чидач лугъуз Зардияна Мурадхан халудиз вуч лагъанайтIа?

— Валлагъ 'биллагъ и кас хеб я! Лап хъама хеб я!

Мурадхан халуди вуч лагъанай?

— Хеб вунни я, ви бубани! Ви бубадин бубани!

Чан аламаз алажайтIани, хипе вичин сес акъуддач. Хипери хадайла садазни чир жедач. Жанавурди къурлани, хипери ван акъуддач. Адавай гъарайиз жедачни? Бес ада вичин баладиз гьикI гъарайда?

Эгер хипевай рахаз жедайди тиртIа... Шибил Шабан, заз чиз, марифатдикай ийидай адан ихтилатрихъ гзаф къадар Зардиянарни Мурадхан халуяр патал зурба къимет жедай. Хиперин нек — маса гузва, хиперин сарни— твазва, хиперин якни... амма хипери садрани арза ийидач. Абурухъ мажибарни авач. Адан тIварни хеб я... Вунани за гзаф хиперин нек хъванай, Шибил Шабан! Чаз чун патал диде эвез авур хиперни акунач, стхадин! Белки ахпа чир тахъана а хиперин якни тIуьнатIа, Шибил Шабан! Ахътин кар хъунилай, чун сарар авачир-бур яз халкъ хъанайтIа бахтлу жедай, чан стхадин. Яраб аллагъ ахътин кар жеда жал? Жеч! Шумуд йисар я, за хипен як незмач. Вучиз ятIа чидани? Гъамиша аял йисар рикIел хкведа... КIелерихъни хиперихъ галаз феи йисарИсътдани акI жеда хьи, на лугъуда, абурун нефес, абурун сарар, абурун пIуззарар зи хуькъвехъ хкIазва...

Чун гзаф бахтавар аялар хъана, Шибил Шабан! Вучиз?

Вучиз лагъайтIа... чун тамун къерехдавай тар хьиз, гагъ марфадик, гагъ ракъиник, гагъ юргъадик, гагъ жи-ведик акатиз, гагъ мекъи жез, гагъ чими жез, гагъ гишин ^ жез, гагъ тух жез, цифер авай дагълара квахъай чи диде, 'чи бахтунин лайла ягъиз, лайла ягъиз хкведай югъ гуьзлемишиз, чIехи хъана.

Шибил Шабан! Чи дидедай чи рикIе амукъайди чигедаллай гелер хъана, стхадин. Чна лугъудай: вахтуникай диде хъана, цIийи къилелай чун хурай, чи къисмет — чи замана я, заманади — 'бахт гурай! Чна заманадин хурай мам хъана, Шибил Шабан! Хипен некIедилай гуьгъуьна. Чун цIайни экъечIна, вацIайни! Азраилдикайни кичIе хъанач, амма гишин амукъуникай кичIе хъана, анжах са фан вилик къил агъузана.

Ви рикел аламани, Мурадхан халуди цвелин тарх галаз гьикI кьуьлнайтIа? Таралай ваь, на лугьудай вичин кланидалай чархар язавай. АкI элкьведай хьи! Гьилер ахъайна кьве патахъ, ва ахпа кьве гьиливни садлагъана вичи-вич кьужахламишиз, чин хъверай ацIана, бахтатар яз, вичи вичикди макъамар ягъиз кьуьлнайтIа... Чун вири мягътел хъана амукънай. Хиперни, кицIерни, вунни, зунни. Газетдиз вичин шикил акъатайдалай кьулухъ и Мурадхан халу садазни чир хъижезмачир май! На ада мус кьуьлнайтIа, лугьузвани? Шаирди ам дидеди игит яз хана лагъай йикъан пакамахъ! Виридаз акваз-акваз, пунайрин вилик кьуьлнайтIа. Мурадхан халудинра-хунарни, кьекъуьнарни, акунарни... вири санал дегис хъанвай.

Мугъандиз фидай рекъе чаз ам гагъ чи суьруьдин вилик аквадай, гагъ кьулухъ. Гьакъван ам хиперал мукъаят тир! Галатнавай кьецIи хеб ва я хъама вичин кIула кьуна тухуз гъазур тир! Рикел аламани, Катрамакандай экъечIай пуд лагъай юкьуз, чав гуьгъуьнай кьезвай кьилел лит алай (алачух хьиз) балкIанрин фургъун атана агакънай. Ада чун мажбурдивди фургъунда акъадарнай. Рикел хкьезвани? Дуьзендин и кьил, а кьил аквадочир. Чун акъахнай фургъунда. Ахпа? Ахпа стхадин, Къабустан-ба трактористди алдатмишнайтIа.

Заз гила хъуьруьн" кьезва... Фургъун физвай рекъин эрчIи пад кьулуь къван квай гуьне тир ва а гуьнедай, аквадай гьаларай хиперни цIегъер фидалди, нехишар гьатнавай. На лугьудай абур жигъирар ваь, кьветрел алай нехишар я. Чапла пад лагъайтIа, цан тир. Цийиз гьалнавай цан тир. Гьа икI са пад чIулав кьуьгъвер яз, муькуь пад — кьветрел алай нехишар хътин жигъиррай ацIанвай гуьне яз, кис хъана, чун фургъунда ахварал фидайла, бирдан Къабустан-бади садлагъана гьарайнай:

— Тр-р-р!

' БалкIанар акъвазайла, Къабустан-ба тадиз фургъундай эвичIнай (адан гуьгъуьналлаз чунни эвичIнай) ва кьуьгъвердинни рекъин арадавай чIулав сурун патав гвай, гьилер вилик кьуна акъвазнавай итимдив агатнай: им вуж хъурай и къариблухда кучуднавай кьураба? Бахт-суз, ви хуьр гьинва? Ви ватан гьинва?

Къабустан-бади чазни вап жедайвал тадиз дуьа аву-ийай ва и арада, муькуь касди (адал яргъи рав квай шапка алай) садлагъана Къабустан-бадиз са вил яна, ахпа тадиз кьве гьилни вичин шалвардин жибинра туна, вичин чин гуьне патахъ элкьуьрна, цавуз килигна, сив ахъайна, чаз акваз-акваз, вичин сарар экъиснай. Ахпа ам (адакай нафтадин ни кьезвай) гагъ Къабустан-бадиз, гагъ суруз, гагъни чаз килигнайтIа, Къабустан-бадизни адан и кламашвал такуна тушир, амма ада дуьа акъва-шрначир, гунагъ жедай эхир!

Эхирни Къабустан-бади вичин дуьа куьтягъна, ва рацIанрин кьилер юзуриз-юзуриз, — им адаз лап хъел атана лагъай чIал тир, — ада яргъи рав квай шапка алайдаз гьарай гана:

— Вун нел хъуьрезвайди тир, яда-а?

— Гьи-и-ич... гьи-ич са-адални...

— Вун исятдани хъуьрезвачни?!

— Вуха-а-ахаа-аха! — На лугьудай ам садлагъана хъиткьинна.

Чна чукурна, яргъи рав квай шапка алайди юкьва гунай, рикел хкьезвани? Чун ам гатаз гъазур тир. Акваз-акваз чи кьуьзуь бубадикай ягъанатарзавайдаз вучдай?

Къабустан-бади адан са я^б кьуна ва япуз звар гана.

— Зи япай авахъзавайди я, чан халу, яб ахъая! — гьарай акъатнай адай. — Валлагъ халу вал хъурезвач.

— Бес вун нел хъуьрезва?!

— Гьич садални... им... им сур туш... инал кучудна-вайбур... ракъ-макъ я... трактордин запчастар я. ГьакI хъайила...

— Зун ви патав кьведайла на дуьа кIелзавачирни?

— Ваь, чан халу, за инал кучуднавай запчастарин гьисаб къазвай, зун тракторист я... и сура са бак саляр-ка ава... вад ачар ава... кьве магъ ава... са ведре ава... са чарх ава...

Трактористди мадни тадиз вичин гьилер шалвардин /кибинра туна, чин гуьне патахъ элкьуьрна, сив цавална, сарар экъисна.

Къабустан-ба лагъайтIа, хейлин вахтунда къах хъа-па амукъна, ам гагъ лацу жезвай, гагъ яру.

Са арадила ам гафни рахун тавуна фургъунда акъах хъувуна. Са суткада Къабустан-ба я чахъ галаз, я масабурухъ галаз, са келимани раханачир. И дуь-

шуьшди ам гзаф сефиларнавай. Чавайни адаз са гафни лугъуз жезвачир. Вуч лугъудай? Чна адан дерт гьикI кьезилардай?

Чунни сад-садахъ галаз рахазмачир. И дуьшуьшди чаз виридаз, бубадизни хтулриз гзаф пис таъсирнавай. И дуьшуьшди чакай ягъанатнавай, ада чав кIанзни дакIанз хиялриз тазвай.

И Я5"бал рекъера, и кьил, а кьил таквадай баябан дуьзенйухра чи вилик гегъенш дуьнья ва и дуьньядин сирер ачух жезвай...

Низ чида яргъи рав квай шапка алайда и дуьшууи шумуд чкадал ихтилатардатIа? Низ чида ада Къабу-станбадал шумудра хъуьруьнардатIа? Вучиз? Вучиз лагъайтIа, чи Къабустан-бадиз инсанвал, регъимлувал кьалуриз кIан хъана, амма нафтадин ни кьведайда адан регъимлувликай ягъанатарна ва гила низ чида, шумудра, шумуд чкадал ягъанатар хъийидатIа?

Къабустан-ба сефил хъанвай. Жедачни бес? Адан чиниз алчакхрин са алчакхди тфу авунвай. / Шуьше гьикI хадатIа акунани, — гьакI Къабустан-бадин рикIни ханвай, вучиз лагъайтIа, адаз и сура ва-тандивай, элдивай къакъатна, бедбахт хъана, ва рекъи-дайла, хайибур такваз, абурухъ вил галамаз кьейи ин-сан авай хъыз хъанвай, салярка авай ведре ва!

Шибил Шабан! Ваз зун квел мягътел ятIа чидани? |Зун жувал мягътел я, стхадин; яб акала, ваз виликамаз лагъанай хьи, зун чи куьгъне кIвалин къавал акъахайла, дуьнья шад сесерив ацIанвай. Дуьз лагъайтIа, абурай михъиз кьил акъатдачир, а'бур гзаф авай... Зун а йифиз са виляй чи аялвилин йисариз килигнай, муькуь виляй къенин йикъариз... ва гъа са вахтунда зи бейнида чи аял вахтарин йисарин шикилар, Катрамакандин чилин гамунал са устIарди дуьшуьшдай ятIа, вучиз ятIа, рикIе-лай алуднавай, амма кье абур а гамунал чарасуз герек тир шикилар тирди лугъузвай... На вуч лугъуда?

Вун зи гъавурда акъазва жеди. Зун чи идарадин багъда чи дахдиз эцигнавай гуьмбетдин виликни фенай Ам гъа виликдай хъыз, хияллу яз ва чина кус аваз акъвазнава. РикIел аламани, адан винелай нуькIвери чархар ядай ва ам къацIурдай... Чаз и кардикай дерт жедай ва чун гуьмбет аквадай чкадал фидачир. И сеферда зун адан патав са хейлин вахтунда акъвазнай. Адан винелай, шалмандал экв гузвай лампа алай ва за

къизилверекъдин гьарфаралди кхъенвай чи дахдин тIвар кIелнай. Адал чи фамилияни, дах, Ватаидин дяведин игит тирдини кхъенвай. Зун сефил хъана, а къванцин аскердиз килигнай, Шибил Шабан. Вучиз сефилдиз? Вучиз лагъайтIа, чун гъвечIи чIавуз, чи дуст аялри, вирида адаз чи буба лугъудай. И къванцин аскер чи буба тир! Амма чна гъамиша бубадин гьижран чIугунай, чун гъамиша бубадихъ магърум хъанай, амма садрани, санални, и къванцин аскерди чакай садни къужахда къуначир, чи кьилелай гьил алтадначир, чи гьиле фу вуганачир.

Чи дах Псковдин чилел кучуднавай, амма чаз садазни адан сур акунач, абур са шумуд виш кас санал кучуднава, стхавилин сурара, абурун сурарал гъамиша цуьквер эцигзава, абурухъ хъсандиз гелкъвезва...

Къванерикай бубаяр жеда лагъана ни фикирнай, чан стхадин?

Гьич са аялдизни «и къванцин аскер ви буба я», талгъурай.

Ваз Къабустан-ба садра къванни а къванцин аскердиз килигиз акунайни? Заз акуначир.

Ада чаз садрани чи дахдикай ихтилатдачир. Хабар къурлани.

Къабустан-бадин рикIе вуч аватIа садазни чир жедачир. Адаз гзафбуру лал кас лугъудай.

Адакай трактористди ягъанат авурлани, гьакI хъанай. Ам кье юкъуз раханачир. Пуд лагъай юкъуз, гьинал, нихъ галаз раханайтIа чизмани?

Ракъун рекъин эрчIи патавай аскIан кIвал рикIел хкваш.

— Тр-р-р!— авуна Къабустан-бади балкIанар акъвазарнай. И кIвалин патав, аквадай гьаларай, йиф акъудна кIанзавай. Гъа и кIвалин мукъув чи суьруьяр акъваз хъанай. |Баябан дуьзенда, лацу чинал алай чIулав хал хътин тек кIвал, на лугъуди, исятдани зи вилерикай авайвал карагзава. Дехмедин къавал са итим экъечIнай, килигна чаз, ам гъа пайда хъайивал, садлагъана квахъни авунай.

Къабустан-бани чун адан варарин (пехърен цIамарикай авунвай са затI тир ам, гъа варар лагъана тан чна) вилик акъвазна, гуьзлемишна чна, акваникас мус экъечIдатIа лугъуз, амма ам бугъ хъана, квахънавай.

Къабустан-ба виридалай вилик акъвазнавай ва

муькуь чубанарни, суьруьяр кицІсрал тапшурмишиз, кІвал галай патахъ къвезвай.

—• Алигъажи-и-и! Яда-а-а! — гъарайнай Къабустан-бади пуд лагъай кжъуз, дехмедин вилик.

— Къвезвайбур ятІа ша! Ша! — гъарайнай шимедин дехмедин гъаятдай. Юкъ какур ва гъамиша Къара Жабаран аялрикай рахадай къуьзек рикІел хкведани, Шибил Шабан?

— Агъаа-а! Куьн я хьи! катрамаканвиар я хьи! Къабустан я хьи! — гъарайнай ада чун гъаятдиз алатайла. — Зи кІвални, зунни зи чанни, зи... вири квез къурбанд тушни?! Ша кван! Ша кван!

Вич лугъумир, адаз Къабустан-ба хъсандиз чизвай кван!

Низ чидай кван Алигъажи вуж ятІа! Къариблукхдин тек пачагъ!

Къванцин зурба кІвалер акваз вердиш чаз, шуькІуь тІваларикай авунвай адан дехмс акурла, ва кыл агъуз авуна айвандик феи Къабустан-бадин бармак къавук галукъдайла гъикъван аламат хъанай!

Дехмедин юкъни-юкъвал са дестек янвай. КІвалин цларивай серкеринни чичІекрин, къурай чухверрин циргъер куьрсарнавай. Чун вири ада канабдии рухунал ацукъарна, ахпа ам садлагъана раханай:

— Пагъливанар хътин гадаяр аку тІун! Гъайи-иф!
♦Куьн зи патав гатуз атайбур тиртІа за квез кІандай кван хутар гудай! Па-агъ! Гъайи-иф!

Ахпа ада Къабустан-бадивай чи тІварар жузунай. Килигна чи чиниз, Шибил Шабан, вилер мичІиз, ахъайиз, чина хъвер туна, са шумудра кыл юзурна, эхирни рази хъана, Къабустан-бадихъ элкъвена, икІ лагъанай: «Ибуруз на мхъер ая, Къабустан!»

Къабустан-бади вичин шаламар хутІунзавай. Алигъажи чизегъле тухузвай и арада гена хъсан хъанай, Хелеф халу атана акъатнай.

— Саламмелек, Алигъажи! — гъарайнай ада ракІарай кыл туна. — Ваз Советрин гъукуматдикай хабар авачни, залумд хва, залум! Ихътин имаратар жедани?! Ваз мадни эвел замандин хузайин хъижез кІанзавани, залумд хва?!

—| Эгъе-е-егъе-е-е, — авуна Алигъажи аял хъиз хъуренай ва Алигъажиди Хелеф халудив гънл вугай арада, зунни вун садлагъана къудгъун хъанай. Вучиз лагъай-

тІа, чи къулухъай, цлай хъиз, аялди гъарайиз башла-мишнай:

— Ни-и-иси-и! Нимси-и! Нимси-и-и! Нис-си!

Къудгъун хъана кІвачел къарагъайла, чна чи къулухъай, цлай авадарнавай (а чІулав хъанвай жунадиз гъа перде ла^ана тан чна) перде хкажайла акунай чаз, месерин арадай кыл акъудна са аялди гъарайзава. Хелеф халуди къунай а аял вичин къужахда ва башла-мишной адан къакъан пелен тарифариз:

— Пелен къакъанвал аку-у, идакай чІехи алим жедайди я...

Алигъажиди вуч жаваб ганайтІа рикІел аламани, Шибил Шабан?

— Эгъе-е-егъе-е, — авунай Алигъажиди. — Хелефани лагъана гъа-а... Пелелди хъанайтІа... И агъа станцидал заз са чир-хичир ава... Ада лагъана, вичиз къве гада авай, къведанни пелер къакъанбур тир... Вичи фикирнай лугъуда, аллагъди зи бахт ахъайна... къведани ктаб гъийлай авуддачир, лугъуда... гъажетханадизни ктабар гъаз фидап лугъуда, анани, ацукъна къведани ктабар кІелдай, лугъуда... гила садакай станцидал чайчи хъанва, муькуьдакай тракторист... Къакъан пелер...

— Трактористди цанар цазвани?— бирдан хабар къуна Къабустан-бади.

— Ун, цанар цазва, и куьн къвсдай пата.

Къабустан-бадин чина мадни кус гъатнай.

— И ви гададикай алим тахъайтІа ашукъ жсдай хътинди я,— лагъанай Хелеф халуди. — Ахпа ина са кар ава... акунар алимдин, тахъурай, ашукъдинбур яз, вичиз чубандин тІуьнар кІан жен... Нимси-и! Нимси-и-и!

— Ам ада гъакІ лугъузвай гаф, — лагъанай Алигъажиди. — Аял тушни бес? ТІуьн лагъайтІа, гъич са кІусни фу недайди туш. Анжах кака. Норма. Са кака. Лаз неда, къиб тада...

— Гъавиляй ширдан хътинди я, — лагъана на зи япал, Шибил Шабан.

Ахпа чаз ам Алигъажидиз станцидал феиила жагъайди тирди чир хъанай.

— Бес диде буба? — жузунай Хелеф халуди.

— Диде поездди яна къена лугъузвай жемятри, бу ба низ чидай вуж я, гъинай я? Станцидал тежедай кас жедани?

И кар чир хъайила а аялдиз гъикІ язухдиз килиг-

най! Чна адаз са писнини бахшнаи, чи чантайрикай хкудна кьве киши бахшнаи. Чна адаз бармак цун патал са хамни тунай, чна адаз са бацїини ганай.

А дехмеда анжах аялрикай ихтилатар хьанай. М'урадхан халуди вуч лагьанайтїа рикїел аламани? Вичеллай парталар хутїунна, а бур кївалин са пїпїез гадарна, кївачел алай шал-шаламни алудна, са цїиб ядни хьвана гьїле са клерецни вугана, ада лагьанай:

— И Бакидиз феи зи аял аквадани квез?... лугьуз-ни айїб я...

— Хьайи кар авани? — жузунай Хелеф халуди.

— Хьайи кар авач, амма... кївализ, зи тїварцїел чар рахкурнавай...

— Бубадиз чар рахкурун айїб яни? Залумд хва, залум?! —

— Э-э-э! — авунай Мурадхан халуди. — Ваз сад чида, Хелеф, кьвед чидач! Ваз чарче кхьенвай гафар ха бар туш... Э-э-э, зи играми дуст Мурадхан, кхьенвай заз зи аялди. Зи дуст, вун хьсанзавани? Ви аялар хьсанзавани? Кхьенва... Ви папа вучзава? Кхьенва... Вун гатазвани? Кхьенва... Зи аялди — заз...

Мягьтел хьана амукьнай Хелеф халу ва -ахпа адан сив ахьа хьана, адан вилерни, адан япарни, рацїамарни, пїуззарарни... вири санал хьуьренай.

— Валлагь, биллагь интересни гада я, — лагьанай ада. — Чан кьїй туштїа! Бес вуна вуч кхьена, чан Мурадхан, лагь, ви сивиз кьїй...

— Гьвечїидав кхьиз туна за... Гьатда вун зи гьїле, гурцїулдин бала гурцїул, гадгин тївалунивди хьуьтуьларда за вун, кхьихь, лагьана за... Кдьенайни, кхьеначирни — низ чида? Аялрай кьїл акьатзамани? Гьвечїидаз Истипанавай урус чїал чир хьанва, издирает, лагьана за... Аялрай кьїл акьатзамач...

Алигьажидин кьариди ракун курара цана чаяр эцигайла, Хелеф халуди вичин куруна тїур экьуьрна, са затїни квачир, ихьтинди вуч хуьрек ятїа хабар кьуна.

— Ам хуьрек туш, чай я, стха чан, — лагьана кьариди айвандикай.

— Я залумд хва Алигьажиди! — гьарайна Хелеф халуди. — Я залум хва, залум, мад курараваз чаяр гудай затї яни?!

— И аялди хаз, чи кївалера са кьабни тазвач, чан

стха, -* лагьана кьариди. — Мехьерна кїанзаватїа, чидач...

Кьабустан-бади вичин метїел эцигнавай бармакдиз туьмериз, вуч яДа мурмурна.

Мурадхан халУди тадиз са цїиб яд гьваша, лагьана гьарайна, куруни \ана пїуззаррай чїух акьудна, чан вах, лагьана.

— Им чай гун туш... кьаст авун я...

\ Пакамахь мадни рекье гьатдайла, Кьабустан-бади Ллигьажидивай хабар кьуна:

— Чна ваз вуч тан, Алигьажиди? Ниси, шур, гурцїул, нуч?

— Гурцїулни герек я, — лагьана Алигьажиди. — Ахтарма инрай санайни жагьїдай затї туш... Чан шур... Кївале ниси хьайила жув уьзягь жеда... Атайдан вилик са кїус эцигда...

Юкьуз рекье жез, йифиз акьвазиз, чи суьруьяр шумуд юкьуз рекьера жедайтїа рикїел аламани, Шибил Шабан? Самур хьиз, ван ацалтна авахьиз жедай чи суьруьяр, амма Мугьандив агакьна куьтягь жедачир хьї... Чна гьа и рекьера чи ктабарни кїелдай, гьисабарни гьялдай, гьатта шиирарни хуралай чирдай! Иллаки балкїандаллаз кїелай шиир фад хуралай чир жедай. Гьа балкїанраллаз чна гьисаб ктабдаини сада-садаз суалар гудай ва тапшуругьарни гьялдай. Гьялдаини? Ваз, Шибил Шабан, шиирар фад чир жедай, заз гьисабар! Чна тарсар чирзавайди акурла, Мурадхан халудихь хьел акат ийїдай, амма адавай чаз гьарай гуз жедачир! Гьелбетда, хиперив гвай касдин фикир-хиял суьруьдихь галаз хьана кїанда.

/ Эвелдай чаз акї чидай хьї, Айгьуралай хам алажай, и чиг як недай Мурадхан халудиз и дуьньядал са куьнихьайни кичїе хьун мумкин кар туш. Амма чун ятахрал агакьай сифте юкьуз вуч хьанай? Рикїел аламани, хнпер ятахриз гьализ кїандай сифте няни? Хипер ятах-Дїп физ, элкьвена кьулухь кат хьїйїдай гьа-а! Ятах-ин кьеняй уф гуз, куь ятїа, на лугьудай уьфт язава!

- Им лув гудай шагьмар туштїа, — лагьанай тес-Імча хьайи Мурадхан халуди. — За жуван кьве ябни шїа кицїи хьиз ампа! Кьабустан дайи, заз иланрикай Ічїедаиди я, лагь вучдатїа? Им зи суьруьдин ятах

емеро братьев, лезг яз. Я...

А на лугъузвай къурушви гъинай жагъидат!а лагъ. За адаз зи гьер гуда.

Чубанар са гагъда сад-садаз кили/най. Къабустан-бадини вичин бармакдиз туьмернай. Рикел хквезвани, Шибил Шабан? Чун вири санал ксудай. Са квале. Са къазмада. Кицлер лагъайт!а, гьарма санал. Абур ятахрин къаравулар яз амукъдай.

— На ви гьер гуда, лугъузванй, Мурадхан? — жузунай Хелеф халуди.

— ■ Гуда, валлагъ гуда.

Фанар куьк!уьрна, тадиз къедел экъеч!ай Хелеф халу гъиниз ят!а са хейлин вахтунда квахънавай. Ик! чубанар са-сад ятахриз килигиз вахт-вахтунда къедел экъеч!дай. Къазмадавай ихтилат иланрилай гуьгъуьна къиферал аватнавай. Къифер, ажал атайбур, цир... цир! цир... цир! ийиз, садни аквадай ваз, атана ви месик са шумуд акахънава. Ина иланри секипсузарнавайди тек са М(урадхан халу тир, амма къифери чи гуьнуькъара авунвай, анжах са Мурадхан халудиз къиферикай къайгъу тушир. Лап япун къенез фейилани, ам ч!арни юзун тавуна ксудай.

— Гъич тахъайт!а, чаз са вад-ругуд пси герек я, — лагъанай Къабустан-бади. — Инагар пси авачиз яшам-миш жедай чкаяр туш... Гъа иланрин душманарни пси-яр я...

Са арадилай Хелеф халу хтана акъатнай. Адан са гъиле са к!эрму- авай, муькуь гъилик т!валунал кут!уннавай фонар къунвай,

— Аку Мурадхан, — лагъанай ада. — Ви гъайванар вири ятахдиз гъалнава за; ятахдин ракни к!евнава за Къедел ви ятахдин раклара муг авай къве гуьрзени алама. Экъеч!а, килига, ахпа за абур кучудда...!Ахпа гьер тук!ук!, чан хва.

— Чна лугъузвай а къурушви гъа и Хелеф тир, — лагъана Къабустан-бади. — Къе йиф хъанва, исятда ваъ, пака тук!ук!...

Мурадхан халуни чун вири къедел экъеч!най. Са Къабустан-ба ацукънавай чкадилай къарагъначир.

Мурадхан халу кич!ез-кич!ез къенвай иланриз килигнай. Ахпа ам ихтибарсуз вилерай Хелеф халудиз килигнай. Эхирни ам гагъ Хелеф халудиз, гагъни иланриз килигнай.

— На абур гъик! къена?

— КъиливУа-анкъ! — ийиз туна! И к!арц!ивди! — лагъана Хелеф халуди. — Заз чизвай абурун муг ракл!а'рин сиве авайди.А

Са геренда вир\и кис хъана.

— Ибур гъа Ш!йнар ят!а ни субутда? — жузуна Мурадхана.

— Ятахдавай ви ^хипери, — лагъана Хелеф халуди.

Мурадхан халу Мадни гагъ иланриз, гагъни Хелеф халудиз килигна ва са шумудра ада къил галтадна.

— Белки ваз абур къенваз жагъана, а?

— Ак! ят!а, ви гьеренни... ви жуванни...

Чубанриз Мурадхан халудикай бегъем хъел атанвай.

Хелеф халуди къазмадикай яргъал хъиз, иланар кучудна.

— Кич!е хъун айиб к!валах туш, — лагъанай Къабустан-бади чаз, амма жуван гафунал мягъкем акъвазна к!анда...

Ш!ем хкадарна ксайла, акъван мич!и жедай хъи, къазмадин рак гъи патавайди тирт!а рик!елай алатдай.

— Мурадхан... Мурадхан, — лагъанай йифен са арада Хелеф халуди.

— М-м-м, — авунай Мурадхан халуди ахварай.

— А ви шикил и цлакай куьрса, чан хва...

— М-м-м, — авунай Мурадхан халуди.

Пакамахъ Мурадхан халу виридалай вилик ятахдиз фенай.

Гъакъикъатда ам хиперал къару тир. Адаз абур I *аф к!андай.

Хипер ада вичин вилин нини хъиз хуьда, лагъана гаф ганвай. Ада гъар са хипелай шумуд кило сар къадат!а, гъар виш хипелай вишни ц!увад-къад к!ел ачуда, лагъана, мажбурнамани хиве къунвай. П!гел-да, хурам техвей хипери къветхверар тахадайди, Гурулай бегъем сарни тваз тежерди виридаз чизвай. ;перив хъсандиз гелкъвена к!анзавай. Мурадхан халуди гъавил!ай Къабустан-бадиз арза авунвай. Рикел аmani, Шибил Шабан, ятахривай са т!имил яргъал .аратикенрин цацар алай./Мурадхан халуди лугъуз-й хъи, гъа и къаратикенри вичин хиперилай сар алагъ-ва, ахпа а сар гару тухузва... Ахпа лагъанач, лугъур, за ч!ехибурун вилик гаф ганва. И къаратикенар Iут!, тахъайт!а, за лугъудайди я...

Къабустан-бади а кIвалах, къаратикенар атIун, вални, зални Хелеф халудал тапшурмишной. Яда-а, ам вуч угъраш кIвалах тир, къаратикенар атIун! Хелеф халуди Мурадханаз экъуьгъай къван вуч тир!

— Бес и язух нуькIвериз мукар расдай саркIандач-ни, кIвал чIур хъайи кас? — лагъанай ада. — И Къабустанни кими жезва, валлагъ...

Хиперилай сар ваъ, чи хамар алажнай а къаратикенри. Анжах са гIилерилай? Къуд пата кIур гудай хьи...

— Къелен къирмейрив ягъайлани икI кIур гудач, — лагъанай Хелеф халуди. — Ибур Мурадханан месик жен, са йифиз...

Са къве йикъалай вуч хъанайтIа рикIел хкваш, Шибил Шабан! За хкидани, ви рикIел? Йифен къулариз Мурадхан халуди жанавурди къур бугъади хъиз, гъарайнай:

— Вуа-а-ав! Ву-у-уаав!

Эквни хкадарна, вири хух ацалтна късанвай вахт тир. Ксанвайбуруз кIур гана, ам къил туькIвей патахъ катнай ва ада гъа са гаф тикрарнай:

—• Ила-а-ан! Илаа-а-ан!

— Мурадхан дели хъана, — лагъанай шем куькIуьрай Къабустан-бади.

— Яраб хъана жал? Ксудайла акъуллу хъиз аквадай хьи! А? — ада къве гIилни вилик къуиа, къуьнер агажна, рацIамар хкажна.

Вири кIвачел къарагънавай, амма са Хелеф халуди къил юргъандикай хкудзавачир. Килигайла акунайчаз, гъакъикъатда Мурадхан халудин месик са чIулав илан ква. Къуна са гIилив, Къабустан-бади ам чIарчIин еб хъиз, къецел гадарнай. Ам илан ваъ, курамал тир. Курамалари кIасдайди туш эхир!

Мурадхан халу къазмадиз хквезмачир. Ада лап яргъай, (чун адахъ къекъвез фенай) гъай ганай.

— Агъа-ан, гIинвачтIани къаратикенлухда акIанвайди я, — лагъанай Къабустан-бади. — Залум, тупун гуьле хътинди, садра зарбуна гъатайла, низ чида гIиниз акъатдайди ятIа? Къаратикенри къуна акъвазарнавайди я, тахъайтIа исятда са къил Ирандай гъай гудайди тир...

Шибил Шабан! Заз Мурадхан халудин месик а курамал вуна кутур хъиз хъанай, амма гила, акI я хьи заз, вуна ваъ, Хелеф халуди кутуна. Вучиз лагъ ман? Вучиз лагъайтIа, Къабустан-бади адаз гъарай ганай:

—• Къарагъ я Хелеф! Мурадхан кими хъанва, я Хелеф!

— Къарагъдач! — лагъана, Хелеф халуди вичин къил мадни мягъкемдиз юргъандив кIевнай ва юргъандин къеняй мурмурнай. — Пака суддал чан акъудда... Ни кутуна?... мус кутуна?... вучиз кутуна?... Заз я акунач, я ван хъанач! Ксанвай!

Чаз алапат хъайиди маса кIвалах тир! Айгъур ала-кайла ва чиг дуркIун тIуьрла чаз жанавур хъиз аква-гай Мурадхан халу, вич лугъумир, лап къуьрерин къуьр я къван!

Шибил Шабан! Бирдан кар я, завай хабар къуртIа, Нансур, ваз и дуьньядал вуч кIандатIа дуьз лагъ, регъуь жемир, вад йикъан дуьнья я, чна ви мурад къил. Из акъудда, лагъана тур, за, стхадин, ихътин тIалаб ийидай: «Мугъандинни Катрамакандин арада, рекъера, II къил, а къил авачир дуьзенра хъайи йисарикай мадни га йис...» Вучиз лагъ ман! Вучиз лагъайтIа, заз чириз кIанзавай кIвалахар ава... амма сакIани чириз жезвач, къиле гъатзавач. За лугъузва: яраб аллагъ, мадни балкIандин юкъвал акъахна кIелайтIа, хъсандиз камаллудаказ чириз жедатIа?... БалкIан нивай къачуда? БалкIанар Айгъурахъ галаз санал алажна...

БалкIандаллаз фидай рекъерни чи аял йисара ама.

Катрамакандинни Мугъандин арада. Яраб ама жал?

* * *

Мугъандин дуьзендин са пипIевай, накъвадин аскIан кIвалерин хуьруьн мектебда чна са шумуд йисуз кIелнай, Шибил Шабан! А мектебдиз чун Къабустан-бади балкIанрал акъадарна тухудай. Садлагъай йисуз чун ырсариз са вацран геж хъанай. ЯтIани Катрамакандай паивай серкердин аялар къабул тавуна жедайни?

ИкIанар мектебдин гъаятда, чапардал ва я тарцел Iунна, Къабустан-ба вилик, чунни адан гуьгъуьна Iгна, эвелни-эвел, директордин кабинетдиз фенай.

Директор, ахпа чаз чир хъайивал, Жафер муаллим кIпачел къарагънай ва ада Къабустан-ба стулдал ацу-къарна, адавай Дагъустанда вуч хабарар аватIа, дулана-кпгъ гъикI ятIа хабарар къунай. Абур азержайжан чIллалди рахадай. Ахпа Жафер муаллимди лагъанай XI. и, и мектебни, хуьревай кIвалерни чун патал къур-Л.Инд я. Ахпа ада чи къилерилай гIил алтаднай, тIварар

хабар къунай ва эхирни са муаллимдиз эверна, чун адал \ тапшурмишнай.

— Ибур серкер Къабустан дайдин аялар я,— лагъанай ада. — Жуван класдиз къабула...

Къабустан-ба акъах хъувунай балкІандал ва чун алаз атай балкІанарни вичин гувъуьна, семердал кутІунна, элкъвена хъфенай ятахрал.

]

[Вири аялри ва муаллимри, чи Къабустан-ба рекъе | турвал акурла, чаз алаамат хъанай. Вучиз лагъайтІа, абур вири къецеел экъечІнай. Чи Къабустан-бадиз ина-ра ихътин гъуьрметар ийидайди ни хиялнай?..

} Таре башламиш хъайила, муаллимди сифтени сифте чи чирвилер ахтармишдай ва чи жавабрилай гзаф рази жез, мягътел яз, хабар къадай:

— И таре куьне гъина чирна?

— И таре чна, муаллим, балкІандин кІула чирна...

Сифте йикъара аяларни, муаллимарни чи ихътин жавабрал хъуьредай, амма са шумуд йикъалай муаллимри аялриз туьгъметариз абуруз чун чешне къалурцай. Чаз и кар хуш жедачир.

Шибил Шабан! Ахпа муаллимарни чал тажуб жедачирни? Жедай. Ада вири клаесдивай флан шаирдин флан шиир низ хуралай чида, лагъана жузурла, вирида къилер агъуздай, амма са вуна къил тик къуна, гъил хкаждай. Эхирни акІ жедай хъи, муаллимди вуч хабар къуртІани, аялар вахъ элкъвешдай: «Акван имни чиз-ватІа?»

Гъисабар ва я геометрия хъайила зи сувар жедачини? Эхъ! Гъа литературадин тарсуна ваз килигдайвал, муаллимди суал вугун—аялар захъ элкъуьн—сад жедай.

Зи метлеб чи тарифар авун туш, зи метлеб балкІандин юкъвални пунадал, цІун патав кІелайбур садрани рикІелай алатдач, лугъун я. Иллаки хипери, кІелери гъарайдайла, ва я марфади авазар ядайла, цавари гугрумардайла, кицІери ампдайла, кІвачел алай шал-шаламар къеженвайла, йиф пакадалди пунадиз тІилияр къедайдла, садни пакамахъ литиникай хкечІна, чуьхвенвай ва гъар са къванци нур гузвайдагъларивкилигдайла ва ахпа къакъан синел хкаж хъана, вун экъечІзавай ракъиниз, рагъни ваз хъуьрейла...

— Экуьн хийир, ра-а-агъ! — чи сес дагълари тикрардай.

Шибил Шабан! Чна Мугъандин хуьруьн клубда

гъихътин конЦертар гудайтІа рикІел хкваш... Чналагъайла, школьникри. Вирида.

За кфил ядай, вуна манияр лугъудай.*На акІ лугъудай хъи, гилани за ваз, маншаллагъ, лугъузма. Мугъанвийри дегъ замандин Катрамакандин авазрихъ гъейран хъана яб акалдай. Чна чи манидин гафар азербайжан чІалаз элкъуьрайла, вирида акъваз тавуна капар ядай ва чав а мани са шумуд сеферда тикрариз тадай-

КІанда-а-а, кІанда-а-а, бала-а-а,

Заз вун кІанда-а, бала-а-а,

Истиканда-а, бала-а-а, Ши-ири-ин

чай хъи-и-из...

Шумуд йисар алатзава, Шибил Шабан, къени зи япара а манидин ван ама, ви сес, кфилдин сес ва чун ашкъиламишзавай мугъанвийрин ванер! Гила вирида сазар, кларнетар ягъиз, «запчастар» кучудай трактористди хъиз, сив цавуз хкажиз, сарар экъисезава... Шибил Шабан! Исятдани заз акІ я хъи, Мугъандин са гъи ятІани хуьре катрамаканвийр тир къве гадади, сада мани лугъузва, сада кфил язава, ва баркаллу мугъанвийри, гурлу капар ягъиз, абур рикІин сидкъидай, акъваз тийиз ашкъиламишзава.

КІвачел шал-шаламар алай къве гада.- Катрамакандин авазралди Мугъандин дуьзенар къарсатмишай къве гада... эхирни илгъамди вили цавариз акъудай абуру, алуКІна чпин къармукъ бармакар, башламишзава къуьлиз! Гъиле чумакъар къуна, абур гапура хъиз, панхъа! па-анхъ! ийиз, сад-сада эцягъиз, ккІиз, къилибацариз ва сада-садан винелай хкадариз... къуршахар къаз... къуьлзава... зирек, ва юкъван чІулуник гъвечи хенжелар квай къве гадади ..

^Сагърай лугъудай къван мугъанвийрин гъилер галатнава, абур вири чина хъвер аваз, къуьнер агажиз, садсадаз килигиз, къилер галтадиз ама, эхъ, исятдани заз абур и мукъвара хъайи кІвалахар хъиз жезва...

Ахпа чна чи дустарихъ галаз санал азербайжандин халкъдин манияр лугъудай. ^Концерт гана куьтягъ хъайила, гъар са мугъанвидиз чун вичин кІвализ мугъманвиллиз хутахиз кІан жедай- Чун вахт-вахтунда абурун кІвалериз фидай ва абуруз акІ кІандай хъи, чпин кІвалевай вири няметар чи вилик, суфрадал эцигиз, чун¹ цпин кІвалаяй са шумуд юкъуз рахкур тийиз...

Гъариб хъайила зи рикел гъамиша Мугъандин дъзандавай а накъвадин квалерин хуър хуъкведа, Шибил Шабан!

Гатфарихъ чи суруяр мадни Катрамакандиз рекъе гъатзавай. Амма мектебда тарсар куътягъ тахъанмаз чун гъикI хкведай? Къабустан-ба мектебдиз атайла, ам атунин себеб виридаз малум тир. Вири пашман хъанай.

— Аялар суруйрихъ галаз хутахда за, Жафер муаллим, — лагъанай Къабустан-бади. — Таз жедач.

Жафер муаллимди вучнайга рикел аламани, Шибил Шабан?

Ада чаз гъар садаз са справка кхъенай. Абура вичин къул чугуна, мектебдин печатни эцигнай- Ахпа ада абура вуч кхъенватга Къабустан-бадиз келнай./ Ада кхъенвай хъи, чна лап хъсан къиметар аваз и хуруьн ирид йисан мектебдин ирид лагъай класс куътягна.

Ахпа Жафер муаллимди вири аялар жергеда акъварнай ва абурув гъар садаз гъил вугуз, чна сагърай лагъанай. Ахпа абуру вирида санал икI лагъанай:

— Яхши юлунуз олсун, лезги достлар!

Чун кис хъана, тубъуна къагъар аваз, кIани дуста-ривай чара хъанай ва кис хъана балкIанрал ахкъахнай.

Катрамакандин винел цифер алай, чивинел лагъайга руг. Чун гагъ балкIандин семердал ахварал фидай, гагъни къванцел къил эцигнаваз, литиник.

Катрамакандиз хтай садлагъай юкъуз чаз сувар жедай. Анжах са Мурадхан халу мад сеферда келер гъисабиз амукъдай ва хиперивай къакъатдачир. Адаз келер йикъа садра гъисабиз кIандай. И кардал виридаз хуруьн къезвай.

— Идаз акI хъанва хъи, — лугъудай Хелеф халуди. — Келерин къадардиз килигна, къведа са кас са чу вал медаларни гваз, эцигда Мурадханан вилик чувал, хкъага, чан хва, лугъуда жуваз кIандайбур...

Ада келер сагъ-саламатдиз хуъзвай, къадарни пис тушир./Адаз мухбир атана кIанзавай, белки мад сеферда шикил газетдиз акъуддайга? Ам уъзягъ тир.

— Гъеле сарин план вилик галама, — лагъанай Къабустан-бади. — Тади ийимир, тади къачур вацI гъулув агакъдач...

Гила кар аламайди сар тир.

Гатфарни берекатлуди, гуълуьшан гатфар яз атанвай.

Самур вацIуз агъзур хвал авахъзавай, агъзур хвала агъзур мани лугъузвай, агъзур булахди агъзур чкадал царцIар гузвай... и гатфар чубанар патал гзаф кутугнавай, умун гатфар тир...

Чаз са къайгъу авай: пешеяр чирдай мектебдиз фидани, фидачни? Жафер муаллимди кхъей справкаярни сандухда тунвай. Къабустан-Ибадини вач, лугъузвай, Степан халудини вач, лугъузвай, Насруллагъ муаллимдини. Икъван ксари вач лагъайла тefена гъикI акъваздай? Анжах са Хелеф халуди масакIа лугъузвай:

— Гъиниз фейитIани, эхирни элкъвена гъа иниз хкведайди я.

Мурадхан халудин фикир-хиял анжах сарихъ галаз авай. Хипер твадай чкаяр тешкилнавай, твадай инсарни атанвай. Виридазни Мурадхан халуди еке агалкъунар къазанмишна кIанзавай. Абуруз Хелеф халуди Мурадхана чав къаратикендин цацар атIуз гайивал ихтилатзавай. Муъкуь чубанриз са къайгъуни авачир, дбуру гуълуьшан гатфарин йикъарикай лезет хкудзавай, анжах са Мурадхан халу лагъайга къуд патахъ катзавай. Я стхаяр, мад са касдивай вуч ийиз жеда? Низ лугъудай на? Йийдай кIвалах вирида санал ая ман! Катрамакандай цIуд касди садлагъай юкъуз къве виш леб твана. (Акъван илисна твана хъи (Мурадхан халу нич къилел акъвазнавай) тванвай хеб къарагъна катдайла чаз акI жедай хъи, на лугъун им хеб ваъ, цяй жъечIдай къиф я...

Абур гъич чпин балайризни чир хъижедачир. Къвед лагъай юкъузни къве виш хеб твана ва вири сар туна шихин харалра, хутахна Мурадхан халуди вичи ва гайла акуна чаз, ам шад ваъ, пашман я.

— Чи хиперин сар гзаф къезил жезва, — лагъанай ада. — ИкI вучиз хъурай? Яраб аллагъ и рекъера къуразватга... тахъайга...

Адаз Къабустан-бади вичин гаф лагъана кIанзавай,

Имма Къабустан-бадай гаф акъатначир. Пакад юкъуз чи пунайрал са шумуд кас атанай ва бур чалай рази тушир. Вучиз лагъайга сар тIимил ■

жезвай. Абуруз и кар хъсан аквазвачир. Чун муькуьбу-рулай гуьгъуьна амуькзава, лугъузвай. Чун ваь, чи хипер. Чи хиперин сар къезилди жезвай... Амма хипериз и кар-дикай хабарни авачир... Абуру на гьикI гъавурда тва-дай? Гъавиляй Мурадхан халу хажалатди тIушунна-пай.

— Гьерерални, къунарални... гъич са гъайвандални гъич са чIарни тамир, —• лугъузвай райондай атайбуру. — Кекуьлар, мекуьлар таз тахъурай... Мурадхана гайи гаф къилиз акъатдайвал хъурай... Са кIвенкIвечи чубан куь харапIадайни акъатрай ман!

Рикел хквезвани, Шибил Шабан?

Икъван чIавалди адет яз гьерерин юкъварал сад, къвед, пуд сарин тупар тадай.

Цегьерин, къунарин юкъварни твадацир.» Хар къваз хъайила, абурун юкъван кIараб кукIварда лугъудай.

Эхирни вири гъайванрин вири чкаяр тваз башламиш-най, Шибил Шабан! КIантIа вилерин ккIамар хъурай! МукIратIдин сивиз къведай чIар алани? Ала. Туд!

Чуруни, мегни, тумни тванвай чи лацу къун акурла, чаз гьикI хъанайтIа рикел аламани, Шибил Шабан? На лугъудай чи винелай са леген къайи яд иличнай...

Ахпа нубат балкIанрал атанай. Абурунни фирияр, тумар атIанай. КицIериз и кар чир хъанвай, абуру ин-санрив агатзамачир, чеб тваз кичIезвай жеди...

— Зун мад ина акъваздач, Мансур, лагъанай на.

Зазни акъвазиз кIанзвачир.

Шекарни къарар къилди хуьзвай ва гила твана Iанзавайбуру абуру тир. Абуру тваз са къве югъ амаз чи рермадал хъайи мусибат вуч тир, Шибил Шабан? Ахътин кIвалах жеда лагъана ни хиялнай! Шекарни къарар жими фитерай ктад хъанвай, абурун сар вири хъинхъилар хъанвай. И карди хипер твадайбуруз, Къа-бустан-бадиз еке хажалат авунвай. Им гьикI жери кар я? Виридан санлай къен фин? И азар гъинай атана хъурай? Гъайванри накъв незвай. Им виридаз малум хъанвай. Вучиз? Къел кIанзавай. Къел гудай вахт алуькнавач эхир! Бес абуру накъв вучиз незва? Рикел аламани, Шибил Шабан? Къабустан-бади чал мукъуф-дивди гуьзчивал авун тапшурмишнавай. Шекаррини къарри гъинал накъв незватIа, мус незватIа чирна кIан-завай. Садни акунай чаз, нянихъ чуьлдай хтайла, гим-редин къуза пата, хъипи шим квай чкадал, хипери —

шекрини къарри, чпин кIаник патан, авай-авачир сара-ривди чил эгъуьнзава ва чаз акваз-акваз шим незва. Чна чукурна, Къабустан-ба гъана, адаз къалурнай. Къабустан-бадин вилер къадакърай акъатиз тIимил амуькнай. Ам сас-сара акIана, гъайванриз килигнай.

* *

А нянихъ Идрис халуни, чи фермадал атанвай. Ше-карни къарар кIвачин рекъе фини председателдикни къа-лабулук кутунвай. Хипер твазвайбурун пунайрал хтан-вай. Са цIуд кас вири санал кIватI хъайила, Къабустан-бади продуктар авай пунадай акъудна, Мурадхан халудин шихин плащ гъанай.

— Им види яни, яда? — жузунай ада.

Мурадхан халу гъиниз ятIа, пунайрин къулукъ фен-вай.гВири сефил тир, чи пунаяр, чи ферма, инсанарни, кицIерни дегиш хъанвай, виридаз акI тир хъи, са ни ятIа, шаксуз зурба алчахвалнава, виридаз ам чириз кIанзава. Са касни сад-садахъ галаз рахазвачир.

Къабустан-бадин къве рацIамдин кжъвал мандав хътин са тIур пайда хъанвай.

* Мурадхан халу пунадин къулукъай хтайла, ада мад-ни жузуна:

— Им ви плащ яни, яда-а? — вири вичиз килигзавай-ди акуна, Къабустан-бади Идрис халудиз лагъана. — Идан жибинра вуч аватIа килиг.

Шихин плащдал жибиар алай—гъар сад са хурчар-дин хел хътин!

— Къел ава, — лагъана Идрис халуди.—Эхъ, къел я...

— И къел на гъинал иличнатIа лагъ, — Къабустан-ба кIарас хъиз чIагана, Мурадхан халудин вилик акъвазна.

— Гъич санални! — гъарайна Мурадхан халуди та-диз, амма ам гъасятда яру хъана. Адаз акваз-акваз гъекъ акъатна. I Къабустан-бади вил мичI тийиз адан ви-лин къенез килигайла, адаз гъекъ акъатна.

— Дуьз лагъ! — гъарайна Къабустан-бади.

/Садайна са гафни акъатзавачир ва вири вичиз ки-лигзавайди акур Мурадхан халу вич-вичивай квахъна, ада мухбирдин вилик акъудайвал садлагъана мез акъуд-на, ахпа тадиз вичин къилеллай бармак хутIунна, эрчIи гъилив цавуз хкажна, вири къуватдивди чилел гъалчна.

— Вун ирид чилиз аватрай вун, агъа-а-ан! — лагъа->а ада. — Вун чилерай чилериз аватрай вун, агъа-ан!

Ада бармак са шумуд сеферда гьалч хьувуна ва гьамиша гьа са гафар тикрарна:

— Вун ирид чилериз аватрай вун, агьа-ан!

Рикел аламани, Шибил Шабан?) Вири кьах хьана амайла, зунни вун садлагьана хьуьренай. Бармакдал вуч тахсир алай, а?

— Ката квал чГур хьайи кас! — гьарайнай Хелеф халуди.—Халкьдиз чир хьайитIа, вун дашкьалагь ийида! Ката!

Бирдан Мурадхан халудин сив ахьа хьана, ада мад-ни мез акьудна, ахпа адан пУзарар какур хьана.

—^УХьингилар... чидай заз... залан жедайди.—лагьана, ам юлдашриз килигна, амма абурун вилера, абурун чинра авай нифрет акурла, ам кьулу-кьулухь фена. Ахпа садлагьана вилик элкьвена, агьуз, дередиз катна...

Садайни са гафни акьатнач. Вири чилел аламай Мурадхан халудин бармакдиз килигна. А бармак сада-ни чилелай хкажначир, Шибил Шабан. Заз ам гилани гьа анал аламай хьиз жеда.

Пуд юкьуз я хуьре, яни дагълара Мурадхан халу акур са касни хьаначир. Са шумуд йикъалай ам Шалбуз дагьдин кьуза патан синел низ ятIа кьуьлериз' акуна, лугьудай. Ам кими хьанвай. Ада дагьдин кукIушдилай агьуз кьванер авадарзавай, лугьуда.

Виридаз адан язух тир.!'Ам зхирни ксанвайла кьуна, жемятди хуьруьз хканай.

— Ваз экуь дубня мичIи хьурай, ваз! Ви кьелем кьадай гьил чулахь хьурай, ви! Ви гьа аппарат баят амуьрай, ви! — кьаргьишарнай Мурадхан халудин па па кьакьан кьавал акьахна, вири жемятдиз ван жедайвал Ада мухбирдиз- кьаргьишарзавайди чаз чидай. — Шикил яна, душманд хци зи итим дели авуна, дели! Жува вучзаватIа са фикирдай затI тушни, я гуьнуь кьара хьайи кас?! Ви балаяр етим амуьрай, ви!

Са шумуд йикъалай Мурадхан халу Катрамакандай масаниз, Самурдилай а пата чпин мукьвабур авай са хуьруьз куьч хьанай. Ам сагьарзавай, амма чина а карийиз жедач, лугьузвай кьуьзуьбуру.

Адаз хипер кьалурна кIанзавачир.

Ада кьуьлердай, вич лит хьиз хьана ярх жедалди.

Шибил Шабан, ваз Катрамакан такуна са шумуд йис жезва, исятда ваз чи дагълар, чи дереяр чир хьижедач, стхадин.

Исятда малар, гьайванар авай цуррани, тевлейрани)лектрикдин эквер кузва. Чи аял вахтарин йисар, стхадин, негилар хьиз жеда. Чун Катрамакандай сифте-ни- сифте ракуьн рекьин станцидал гьикI экъечIнайIа ни рикел аламани? Зун Каспийскдиз, пешеяр чирдай мектебдиз фенай, вун Бакудиз, мореходное училищедиз. Эвел за вун кьибле патахь рекье туна, ахпа зун кефер патахь физвай поездда акьахнай. КIелдай йисара чун гьамиша, гьар гатуз Катрамаканда гуьруьшмиш жедай. А вахтара чи Кьабустан-бани сагь амай.

Гида я Кьабустан-ба амач, яни вун Катрамакандиз чквезмач. Заз вавай кIанзавай затIар авай хьиз жемир, товариш! Гьар гатуз заз Хелеф халу, Насруллагь муаллим, Шихниби аквазва, ва абуру гьамиша вун хабар кьазва.

Степан халу Дербентдиз куьч хьана, исятда гьана муаллим я. Амни Катрамакандиз хквез-хьфида. Вичин аяларни галаз. Де вун сагьрай. Хелеф халуди, Насрул-Лагь муаллимди ва Шихнибиди ваз чпин саламар ра-| кьурзава. Чар хьайитIани кхьихь. Ви стха Мансур.

АВТОРДИН ПАТАЙ

Ибур Мансура авур ихтилатар ваъ, ада вичин стхадиз кхъей чарар я. Куъне а чарар ви гъиле гъинай гъатна, лугъузвани? Абур зи гъиле Мурманск шегъерда, Шибил Шабанан квалей гъатна...

/ За Москвада, институтда келдайла, зун жуван хванахвандихъ галаз (Ам Мурманск шегъердай я) и шегъердиз атана акъатнай ва ина зун зи хванахвади са машгъур касдихъ галаз, яргъал рейсерин капитандихъ галаз танишарнай. А капитан катрамаканви Шибил Шабан тир...

Гъа и йисуз зун Катрамакандиз хтанай ва заз Мансуран чарарай чир хъай инсанар акъаз клан хъанай. Гъавилей зун са кыл колхоздин фермайрал фенай...

Дуъз лагъайтла, сифтедай захъ галаз Хелеф халу гзаф векъиз, къайиз раханай, ахпа зун чир хъайила, адан чин ачух хъхъанай.

— Са къад йис... эхъ, са къад... йис жезва. Инриз са кас къевез хъфиз жеда... мухбир, лугъуз... — хъвер авуна, ихтила^ башламишна ада.

— И чи Мурадханан квалез цай ягъайди... Шаз атана акъатна, а-ан, вугана зав гъил, а-ан, ахпа лагъана. Шпион гъинихъ фенатла лагъ. Хелеф, лугъудачтла, вун чна тарамарда... А-ан, вуна, лагъана, ида заз... вуна ина шпионар чъунъхзава. А-ан, ви квалах милицадиз гудайвал я чна. Са гъер гана, жуван чан къутармиша... А-ан... Чан стха, лагъана за, и кланик квай къубу аку-у, акунани? Гъа и къубу да хуъзва за шпионар. Ша къубудиз эвичла, жув килиг! А-ан... атанач, валлагъ, лагъана за, за вун мум хъиз ийида...

Гъа и юкгуз зал хуъруьн дерлекда Шихниби гъалтнай. Катрамакандин маршал! Адакай гила дерлек хъанва, амма твар маршал амаз.

Ацукъарна зун столдихъ, алтадна зи чинал каф, лап бамиш жедайвал гарданни агъдалди кутунна, гъилерилайни са маса агъ алчудна, ахпа къуна эрчи гъиле са зур метр алай уьлгуьч, эцигна зи сурлумпдал ва хабар къуна:

— Мухбир я, яни?

■ — Ваъ, чан Шихниби стха, — гъарайка за. — Мухбир туш... Студент — я зун... Гъак, куьн акъаз, инриз атана, акъатнава...

— Агъа-а, ту-у-уш? — ада уьлгуьч эцигна, агъар бушарна. — Залай кхъинарда лагъана, хиялармир гъа-а! Инриз сад къевез жеда... Мухбир... Гафун къилиз — за кхъидайди я! Пулсуз кыл къаз тада... Заз дуъз килиг, лагъана за, акун заз... ида инихъ, анихъ ийизва... бес, лагъана, вуна, адикалун тимил язава... Аку-у, зи гъилевайди уьлгуьч я, лагъана за, вун заз дуъз килиг... Зун ирид йисуз... ирид! дявейра хъайи Шихниби я! Эвел Финляндиядин...

гуьгуьнайни Германиядин! За, чан хва, къад, ваъ, къанни къуд йисуз милицада квалахайди я... аку-у, захъ галаз а амалар акъуд-мир...

Шихниби кис хъана, ахпа садлагъана рахун хъувуна.

— Агъбат хийир ваз! Заз им мухбир хъиз хъанвай... Им мухбир туш е, Насруллагъ муаллим.

Зун вилер патахъ авуна, Насруллагъ муаллимдиз килигна. Ада чулав кларабдин муштукдай сигарет чуьгузавай.

— Магъачкъаладавай Мансурани Мурманскдавай Шибил Шабана заз квекай гзаф ихтилатарайди я, — лагъана за суьгъбет башамишна, — Шибил Шабан сирнавдай капитан я...

— И регъметлу Къабустан дайидин хтула-ар? — лагъана Насруллагъ муаллимди. — Мансур лугъурди хуъруьз хквез, мугъман жез, мадни хъфида... И-и, ам... Шибил Шабан, хтана акъатзамач... Къведни зу ученикар хъайиди я... Вири ктабар хуралай чидай... Садра ругуд лагъай классдавай вахт тир... Ругуд лагъай тир жа-ал? Ардиянан машин къвалалай аватай йис тир ман, эхъ! Ругуд лагъайди тир... Чан Насруллагъ муаллим, лагъана и Шибил Шабана чаз. Чан Насруллагъ муаллим ваз минет хуьй, заз са вад эцига. Заз и ктаб вири хуралай чизва... Захъ вад эцигдай хесет квайди тушир... Шихнибидиз чизва.

— Дуъз лугъузва, Насруллагъ муаллимди, — тестикъна маршалди.

— Алла-агъ, ун ман... Эцигизни кландай заз и Шибил Шабаназ над, эциг тийизни! Къве риклин хъанай зун... Вучиз лагъайтла, чидайбуруз за къудар эцигдай, чин тийидайбуруз — пудар... хатур хадачир за са аялдинни... Шибил Шабан, чан хва, бес я ваз гъа къуд, лагъанай за... эцигназ кландай герек. Гзаф зигъин авай аял гир. Аллагъ куьмек хуьй вичиз. Тирни, Шихниби?

— Дуъз лугъузва, Насруллагъ муаллимди, — мадни тестикъна маршалди.

■ — Амма и Истипан муаллимди, — давамна Насруллагъ муалшимди вичин ихтилат. — Ина са урус муаллим авай, Истипан лугъуз. Гъадак са ихътин хесет квай... Низ таре хуралай чир хъайитла, гъадаз вад эцигдай... Къиметар эцигунни са хесет я... Исятда а Истипан Дербентда ава...

Са шумуд йикъалай зун Катрамакандай Дербентдиз хтанай. 5а Насруллагъ муаллимдивай Степанан адрес къачунвай. Садра амни акун зи мурад тир. Амма зун квалез фейила, ам авачир... ^Яргъай атанвайди чир хъайила, мугъманар къабуддай гегъенш утагъциз теклифна, Степан Семеновичан папа зун столдихъ ацукъарна, хуьрек жедалди зи вилик журналарни, газетарни са альбом эцигнай.

— Бу-ута! — гъарайнай ахпа дишегълиди. — Фена мугъман-Ичъ галаз ацукъа, Буга-а!

Зав гъил вугайла, зун дуствилин ядигар тир гададиз килигна. Ипе-буба урусар яз, адал женгинин дуствунин твар эцигнавай.

Альбомда авай къадагъ шикилрикай анжах са шикилди зи фикир и чел желбна. Ам хъипи хъанвай. Михъиз хъипи хъанвай шикил ||| Ам вахтуну хъипи авунвай... Заз гъасятда Насруллагъ муаллим, Иеф халу, милици Шихниби чир хъана. Абурун арадавай къакъан-Степан тир жеда. Адахъ галаз къуьн-къуьневаз, атлугънавай м акъазнавай. Къабустан-ба тир, гъелбетда. Абурулай вилик, ичинал пуд кас ацукънавай. Сад канду хъиз аквадай, гъакъван 1 парталар алай... Мурадхан халу я ман!

Виридалай вилик, кванерал кве гада ацукнавай, кведни сад хтин, фуфайкайрин кене гьучер хыз аквадай, квачерал шалшаламар алай, чинра хвер авай, акунриз виклегь гадаяр. Ни-вай лугьуз жедай абур Мансурни Шибил Шабан туш?! Альбомдай шикил акьудна, ам гьи йис ятга чириз, зун адан далу патаз килигна. Йис алачир, маса кхинар алай. «Зи ирид стха». Урусдал кхенвай. Саваду касдин хатI тир. Якьин хьи, Степана кхенвай.

для ДЕТЕЙ СРЕДНЕГО И СТАРШЕГО
ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Расам Гаджиев

МОИ СЕМЕРО БРАТЬЕВ

Лезгинский язык

Редактор **М. Гаджиев**
Художник **И. Садыков**

Художественный редактор **С. Магомедова**
Технический редактор **Е. Жукова** Корректор
М. Исрафилова

Сдано в набор 12/УП-1977 г. Подписано к печати 30/УП-1977 г. Формат 84XЮ87з2. Бум. тип. № 2. Усл. п. л. 4,2. Печ. л. 2,5. Уч.-изд. л. 4,3. Тираж 2000 экз. Цена 15 коп.

Дагестанское учебно-педагогическое (здательство **Управления по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Совета Министров Дагестанской АССР**, Махачкала, ул. Маркова, 32. Заказ 694. С 02403.

Филиал № 1 Махачкалинского полиграфобъединения, **Управления по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Совета Министров Дагестанской АССР**, Махачкала, ул. Маркова, 51,